

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**ARİSTOTELES VE FARABİ'DE NİHAİ AMAÇ
VEYA İYİ OLARAK MUTLULUK**

Zeynep DOĞAN

Yüksek Lisans Tezi

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

NİSAN 2022

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**ARİSTOTELES VE FARABİ'DE NİHAİ AMAÇ VEYA İYİ
OLARAK MUTLULUK**

**Tez Yazarı
Zeynep DOĞAN**

**Danışman
Dr. Öğrt. Üyesi Haydar DÖLEK**

**NİSAN 2022
ELAZIĞ**

BEYAN

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım “ARİSTOTELES VE FARABİ’DE NİHAİ AMAÇ VEYA İYİ OLARAK MUTLULUK” Başlıklı Yüksek Lisans Tezimin içindeki bütün bilgilerin doğru olduğunu, bilgilerin üretilmesi ve sunulmasında bilimsel etik kurallarına uygun davrandığımı, kullandığım bütün kaynakları atıf yaparak belirttiğimi, maddi ve manevi desteği olan tüm kurum/kuruluş ve kişileri belirttiğimi, burada sunduğum veri ve bilgileri unvan almak amacıyla daha önce hiçbir şekilde kullanmadığımı beyan ederim.

01.04.2022

Zeynep DOĞAN

ÖNSÖZ

Felsefe tarihi varlık-yokluk gibi ontolojik düzeylerin ve insanın bilişsel düzeyinin bir soruşturması olduğu kadar, insanın toplumsal yaşamındaki sorunlarının da tarihidir. İnsanların birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen ahlak, insanların bilme biçimlerini ve bilinçlerini anlamaya ve düzenlemeye çalışan epistemoloji, varlık sorununu tartışan ontoloji, güzelin ne olduğunu araştıran estetik gibi farklı alanlarda söz konusu toplumsal yaşamın sorunları gizlidir. Bu disiplinler insan yaşamının amacına ve iyi yaşama dair de çok çeşitli soruşturmaları gündemlerine almışlardır. Çünkü insanın özü, akıllı bir yaratık olmasıdır ve insanın özüne uygun şekilde yaşayabilmesi toplumsal yaşamının düzenlenmesiyle yakından ilişkilidir. Bu da felsefenin politika ve ahlak gibi disiplinlerinin kapsamına girer.

Bu çalışmada ele aldığımız iyi kavramı düşünce tarihinin en temel ahlak konularından biridir. Antik Yunan'da ve özel olarak da bu çalışmanın birinci bölümünün odaklandığı Aristotelesçi ahlak kavrayışında iyinin mutluluk kavramıyla yakın bir ilişkisi olduğu gözlemlenmektedir. İnsanlar kendisi için iyinin ve dolayısıyla mutluluğun ne olabileceğine dair çeşitli fikirler ortaya atmışlardır.

Bu çalışmada Aristoteles'in insanın nihai amacı konusunda ürettiği sistemli düşüncelere odaklanılmıştır. Daha sonra Aristoteles'in izinden giden aynı zamanda İslam düşüncesinde önemli bir yere sahip olan Farabi açısından insanın nihai amacına değinilmiş ve bu konudaki yöntemleri açıklanmaya çalışılmıştır. İyi kavramının duruma, şartlara ve koşullara bağlı olarak değişip değişmediği, aşırılıklardan uzak orta bir yol olup olmadığı ya da iyinin insanın yaşamdaki tecrübeleriyle ilişkisinin ne yönlü olduğu tartışılmıştır. Bunlarla beraber temelde insan için nihai bir amaç olan ve en yüksek iyi olan mutluluk kavrayışı ile kastedilenin ne olduğu Aristoteles ve Farabi görüşleri çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Bu çalışma beş bölüm halindedir. Birinci bölüm çalışma içerisinde söz edilen bazı kavramların kısaca değinildiği ve çalışmanın amacının ve öneminin anlatıldığı giriş bölümüdür. İkinci bölüm de Aristoteles'in nihai amaç ve iyi kavramı düşüncesinin eudaimonizm kavramı ile irtibatına değinilmiştir. Üçüncü bölümde ise İslam düşünürleri açısından ahlak kavramının çerçevesine değinilerek Farabi ve onun nihai amaç ve mutluluk hakkındaki görüşlerinden söz edilmiştir. Dördüncü bölümde ise Aristoteles ve Farabi'nin nihai amaç, iyi ve mutluluk kavramlarına dair düşüncelerinin benzer yönleri ve farklılıkları anlatılmıştır. Son bölüm olan beşinci bölüm de ise genel değerlendirmenin yapıldığı sonuç kısmı yer almaktadır.

Çalışmamın konusunu belirlememde ve çalışmamı verimli bir şekilde yürütmemde destekleriyle yardımcı olan değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Haydar DÖLEK'e ve çalışmamı yürütürken verdikleri motivasyon ve manevî desteklerinden dolayı kıymetli aileme, özellikle anneme ve abim Muaz DOĞAN'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Zeynep DOĞAN
ELAZIĞ, 2022

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
BEYAN	I
ÖNSÖZ	II
İÇİNDEKİLER	III
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Amacı	3
1.2. Araştırmanın Önemi	4
1.3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları.....	4
2. ANTİK YUNAN DÜŞÜNCESİNDE AHLAK VE MUTLULUĞUN YERİ VE EUDAİMONİSM KAVRAMI	5
2.1. Aristoteles, İyi Kavramı ve Nihai Amaç	5
2.2. Eudaimonism Kavramı	6
2.3. Aristoteles'te İyi Kavramı	9
2.4. Aristoteles ve Nihai Amaç.....	11
3. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE VE FARABİ'DE AHLAK VE MUTLULUĞUN YERİ	17
3.1. Mutluluğun Mahiyeti	17
3.2. Farabi ve İnsanın Nihai Amacı	22
3.3. Farabi'de İyi Kavramının Toplumsal ve Siyasal Yönü	24
3.4. Farabi'de İnsan ve Amaç Olarak Mutluluk	30
4. MUTLULUK VE İYİÜZERİNE	33
4.1. Aristoteles ve Farabi'de Mutluluk ve İyinin Karşılaştırması	33
4.2. Aristoteles ve Farabi'de Akıl ve Mutluluk İlişkisi	34
4.3. Aristoteles ve Farabi'de Nihai Amaç Bağlamında Tanrı ve İnsan İlişkisi.....	36
4.4. Mutluluk Bağlamında Aristoteles'de Fronesis Farabi'de Taakkul	37
5. SONUÇ	39
KAYNAKLAR	44
ÖZGEÇMİŞ	

ÖZET

ARİSTOTELES VE FARABİ'DE NİHAİ AMAÇ VEYA İYİ OLARAK MUTLULUK

Zeynep DOĞAN

Yüksek Lisans Tezi

FIRAT ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimleri Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Nisan 2022, Sayfa: v + 45

Yaşamı boyunca birçok kişi yaşamın bir amacının olup olmadığını ve daha ziyade insanın bir amacının ya da bir işinin olup olmadığına dair sorular sormuşlardır. Bu amacın iyiyi elde edebilmek olduğunu, ancak iyi olanın, iyi kavramının ve iyinin niçin istenildiği ile ilgili farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Diğer düşünürler gibi Aristoteles ve Farabi'ye göre de insan, onu mutlu eden şeyin 'iyi' olabileceğini düşünür.

Mutluluk, birçok kimse için kazanılması gereken bir erdem olarak görülür. Var olan her şey mutlu olmaya doğru yönelir. Aristoteles'e göre en nihai amaç iyiyi bilmek, ona yönelmek ve böylelikle mutluluğu yaşamaktır. Mutluluk hiç araç olmayıp yalnızca amaç olandır. Aristoteles'e göre, en yüce amacımız budur. Aristoteles, politikanın, metafiziğin ve erdemin yolunun, yalnızca mutluluğa ulaşmak için bir araç olabileceğinden söz etmektedir. Bu araçlar vasıtasıyla insan, nihai amacına ulaşabilmektedir. Aynı zamanda Aristoteles'e göre mutluluk başka herhangi bir amaç için seçilen değil de, yalnızca kendisi için tercih edilen bir nihai amaçtır. Bütün yaşamın temel gayesi kendinde iyi olan başka hiçbir şey için değil bizzat kendisi için istenen ve erdemlerin sonucu olan bu mutluluğa ulaşabilmektir.

Farabi'de ise ahlak, metafizik, siyaset ve epistemoloji arasında sıkı bir bağ vardır. Onun ahlak anlayışı bu bağlardan kopuk düşünülemez. Farabi'nin mutluluk araştırması, mantık ile başlayıp metafizik ile son bulmaktadır. Aynı zamanda mutluluk, Aristoteles'te olduğu gibi en meşhur amaçtır. Farabi'ye göre insan ve bütün diğer varlıklar Tanrı'dan sudur etmiştir. Bu sebeple insan, mutluluğa ilk akla ulaşabilmeyi amaç edinerek kavuşabilir.

Anahtar Kelimeler: Aristoteles, Farabi, Nihai Amaç, İyi, Mutluluk, Erdem/Ahlak.

ABSTRACT

Happiness as The Ultimate Goal or Good For Aristotle and al Farabi

Zeynep DOĞAN

Master's Thesis

FIRAT UNIVERSITY
Graduate School of Social Sciences
Philosophy and Religious Sciences

April 2022, Pages: v +45

Throughout his life, many people have asked questions about whether there is a purpose in life, and rather, whether a person has a goal or a job. They have put forward different opinions that this goal is to achieve the good, but about what is good, the concept of the good, and why the good is desired. Like other philosophers, according to Aristotle and Farabi, a human thinks that what makes him happy can be "good".

Happiness is seen as a virtue that needs to be earned for many people. Everything that exists tends to be happy. According to Aristotle, the ultimate goal is to know the good, turn to it and thus experience happiness. Happiness is not a tool at all, but only a goal. According to Aristotle, this is our ultimate goal. Aristotle speaks of the fact that politics, metaphysics and the path of virtue can only be a means to achieve happiness. Through these tools, man is able to achieve his ultimate goal. At the same time, according to Aristotle, happiness is an ultimate goal that is not chosen for any other purpose, but is preferred only for oneself. The main goal of all life is to reach the happiness that is desired for oneself and is the result of virtues, and not for anything else that is good in oneself.

To Farabi's way of thinking, there is a close connection between decency, metaphysics, politics and epistemology. His sense of morality cannot be considered disconnected from this context. The happiness research of Farabi begins with logic and ends with metaphysics. At the same time, happiness is the most famous goal, as in Aristotle. In the opinion of Farabi, man and all other beings are emerged from God. For this reason, man can achieve happiness by aiming to reach the first mind.

Keywords: Aristotle, al Farabi, Ultimate Purpose, Good, Happiness, Virtue/Morals

1. GİRİŞ

Çok eski bilgilerden Romalı ozan Horatius (MÖ. 8-65) şöyle der: “İnsanoğlu üzerine bildiğim en acı gerçeklerden biri de, onun yaşamayı bilmediğidir” (Türer, 2017, s. 7). İnsan, yaşamı boyunca niçin var olduğunu, neyi amaçladığını, hedeflerinin neler olabileceğini yani nihai bir amaç hakkında düşünür, araştırır ve buna cevaplar bulmaya çalışır. Bu nihai amacı saptamaya çalışan düşünce akımlarının cevabını bulmaya çalıştıkları sorular şunlardır; İnsanın nihai amacı nedir? Mutluluk nedir? Erdemin temeli nedir? Nasıl yaşamalıyım? gibi sorular nihai amaca yönelik sorulardır ve bu sorular bilginin, erdemin ve ahlaksal yaşamın alanına dairdirler. İnsanın ‘gerçek olan’ ile yetinmeyip, ‘gerçek üstüne’ yönelmesi olarak tezahür eden ahlak, ideal düzen ya da nihai gaye arayışları olarak tanımlanabilir. Kişinin ideal düzen ya da nihai gaye arayışı yakın döneme kadar topluluğun kabulü olan “iyi” üzerinden gerçekleşmiş; toplum fertleri “iyi” olanı görerek ve yaparak erdemli kişi olmuşlardır (Türer, 2017, s. 45). “Mutluluk temelde insan için fiziki, maddi ve manevi manada mutmain olma halidir. İnsan bu hale ulaşmayı nihai bir amaç haline getirir. Mutluluğa ulaşan ruh sakinliğe ve huzura ulaşır” (Uslu, 2018, s. 470). Aristoteles için de etik insan için en temel ve en yüksek iyiyi bulup ortaya koyma çabasıdır. Aristotelesçi düşüncenin “erekbilgisel görüş açısından bakıldığında, gerek tek tek eylemleri gerekse bir bütün olarak yaşamın etik boyutu üzerine düşünme, en son anlamda sonul olanın araştırmasına karşılık gelmektedir” (Güçlü, 2008, s. 104). Burada altı çizilen ‘sonul araştırma’ bu çalışma için de temel önemdedir. Şimdilik işaret etmekle yetinilecektir.

Batı veya İslam uygarlığında tartışılan herhangi bir ahlak teorisi kaçınılmaz olarak Antik Yunan tartışmalarına uzanacaktır. Bu tartışmalar, Sokrates öncesi filozoflara kadar takip edilebilirse de Platon ve Aristoteles ile beraber bu tartışmanın sistematik ve bütünlüklü bir dizgeye kavuştuğu görülmektedir. Platon ve Aristoteles’in ahlak tartışmasını belirleyen asıl unsur bir ahlak tartışmasının yürütüleceği zemin ile ilişkilidir. Platon’da ahlak tartışması idealar düşüncesi ile yürürken Aristoteles’te ahlak tartışması idealar ile yürütülen Platoncu ahlak tartışmasının pratik alandaki işlevidir. Bu çalışmada Aristoteles tercih edilmiştir çünkü o ahlak tartışmasındaki mutluluğun, gerçekleşme imkanı üzerinde durmak istemektedir. Platon ve Aristoteles’ten etkilenen Farabi’nin ahlak tartışmasının içerisinde ise mutluluğu hem kavramsal bir tartışma olarak hem de ideal bir devlette gerçekleşmesi olarak tartıştığı görülmektedir.

Aristoteles ve Farabi’de mutluluk soruşturması aslında kendi ahlak felsefeleriyle ilişkilendirilmektedir. Mutluluk en genel kategori olan toplumla ve politika bilimiyle ilişkilidir.

Felsefi düşüncede ahlak felsefesine yönelik birçok felsefi teori geliştirilmiştir. Bu teoriler mutluluğa, hazcılığa, çileciliğe, ödev ahlakına uzanan geniş bir yelpazeye sahiptir. Felsefi ahlak soruşturması ile ilk defa Antik Yunan’da karşılaşmıştır. Bu ahlakın asıl niteliği eudaimonist olmasıdır. Burada amaç, insanın kendisini mutlu edecek bir sonuca ulaştırın işler ile ilgilenmesidir. Bu nedenle mutluluğa ulaştıracak ne gibi araçlara, yollara başvurmak gerekir sorusu Antik Yunan ahlakının temelini oluşturmaktadır. Dinsel düşüncelerin birçoğunda da insanın yapıp etmelerinin sonucunda bir mükafat ya da bir ceza dolayısıyla vaat edilen bir sonuç vardır. Bu bakımdan Antik Yunan ve dini düşüncelerin ahlak anlayışlarında sonuca yönelik bir düşünce tarzının olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Kant ilk defa amaç odaklı bir ahlak anlayışını ortaya koymuştur. Kant, ahlakın temelini mutluluk gibi, kişiden kişiye, durumdan duruma göre değişebilme ihtimali olan bir kavrama bağlamanın doğru olmadığı görüşündedir. Ona göre ahlakın temeli kişiden kişiye

değişmeyen, herkes için aynı olan “iyiyi isteme” (iyi niyet) ve “ahlak yasası” olmalıdır. Burada kişi bir eylemi uygularken yalnızca iyi olanı tercih edeceğinden bu davranışı kendi dışında bulunan başka bir şeye değil, kendi kendisine dayanmış olacaktır; dolayısıyla başka hiçbir amaç gözetilmeyecektir (Mengüşoğlu, 1983).

Sokrates iyi insan olabilmenin öğretilmeyeceğini ancak gösterilebileceğini düşünmektedir. Platon ve Aristoteles ise ahlakın ‘örnekleme’ yoluyla öğrenilebileceğini düşünmektedirler (Türer, 2017, s. 9). Platon’da her insan için nihai bir amaç vardır. Bu amaç, iyiye ulaşabilmektir. Bilimin en yüksek konusu iyinin kendisi ve düşüncesidir. Bütün değerlerin amacı insanı iyiye yönlendirmesi olmalıdır. Böyle olduğu takdirde insan için yararlı olabilirler (Platon, 2015, s. 219). Platon Devlet diyalogunda şöyle der; “ iyi yaşayan en büyük mutluluğa erer, yaşamayınca eremez” (Platon, 2015, s. 39). Buradan anlaşılan insan için yararlı olan ve onu mutlu edebilecek şey, iyi eylemidir. Hocasının bu düşüncesi Aristoteles ahlakının en önemli yerini oluşturmaktadır. Platon düşüncesinde olduğu gibi, Aristoteles etiğinde de her eylemin bir amacı vardır ve bu amaç insan için mutlulukla sonuçlanmalıdır. Nikomakhos’a Etik’te bunu şöyle ifade etmektedir; “Mutluluk, en yüce dereceye ait bir erek gibi görünüyor; çünkü onu asla başka bir şey için değil her zaman kendisi için tercih ediyoruz ve başka bir şey için asla seçemiyoruz” (Aristoteles, 2000, s. 61). Yaşama uzak olan herhangi bir iyi, insanın amacı olamaz. İnsanın yaşamı içerisinde bizzat kendini hissettiren bir iyi ve kişiyi iyi hissettirecek şey, insanın amacı olabilir. Bu nokta Aristoteles’in hocası Platon’la girdiği eleştirel bağlantı merkezi sayılmaktadır.

İnsan için bir fayda söz konusu olduğunda, yapılan eylem iyi kategorisine girer. İnsanın iyiyi elde etmesindeki asıl amaç, iyinin insanı mutluluğa ulaştırmasıdır. Çeşitli mesleklerdeki kişilerin, örneğin marangozun, tüccarın belirli bir işi vardır. Aristoteles, herkesin, her şeyin bir amacı, bir işi varken insanın bir işinin olmaması mümkün müdür diye sorar. Mutluluğun mahiyetinde ne gibi değerlerin olabildiğini görebilmek için Aristoteles’in bizi yönlendirdiği yer, insanın işi nedir sorusunun sorulduğu yerdir.

Aristoteles’in mutluluk anlayışından etkilenen ve bunu İslam düşüncesine uyarlamak isteyen Farabi felsefesinde ise mutluluk, ulaşılmak istenen asıl gayedir. Farabi’ye göre her bir tür kendi içerisinde gizil şeyleri gerçekleştirme çabası içerisindedir. Bir elma çekirdeğinin büyüyünce elma ağacına dönüşmesi, bir tayın büyüdüktan sonra yavru sahibi olma isteği tayın kendi doğasında mevcuttur. Bunun gibi her türün kendi doğasına yönelik tavrı bulunmaktadır. İnsanın da yetkin olduğu tarafı düşünmesi ve konuşabilmesidir (Aydınlı, 2018, s. 152). Dolayısıyla Farabi’ye göre insanın doğasına uygun hareket etmesi onu mutluluğun ne olduğuna götürecektir.

Bütün bu bağlamlar içerisinde ahlak, insanların gerek yaşam ilgileri gerek metafizik bağlanımları gerekse değer yönelimleri bakımından kendisine göre yaşamakla yükümlü olduklarını duyumsadıkları dünya görüşüdür. Ahlak iyi olduğu düşünülen bir yaşam görüşünde yapılanıp yerleşiklik kazanılan, gelenek ve göreneklerle yazılı ya da yazılı olmayan davranış kuralları; belli bir toplum içerisinde yaşayan insanların kendileriyle, birbirleriyle, kurumlarla ilişkilerini belirleyen ilkeler, değerler, kurallar, töreler bütünüdür. Türkçe’de ahlak felsefesi olarak karşılanan etik kavramı Yunanca “karakter” anlamına gelen “ethos” sözcüğünden gelmektedir. Türkçe’de kullanılan ahlak sözcüğü ise, “huy”, “doğa”, “yaradılıştan olan haslet” anlamlarını taşıyan Arapça’daki “hulk” kökünden gelmektedir. Bazen etik ile birbirleri yerine kullanılsa da ahlak, daha çok davranış kodları, belli bir kişinin ya da grubun karakteri gibi anlamlar taşımaktadır. Etik ise, özce ahlak karşısında bir adım geriye çekilerek ahlaksallığın üzerinde düşünür ve bu düşünceden

doğar. Ahlak inanç ve eylemlerimizi yönlendiren iyi ve kötü ile ilgiliyken etik ahlak alanının üstüne yükselerek iyi, kötü, doğru, yanlış gibi ahlaksal değerlerin felsefi bir yaklaşımla soruşturulmasıdır (Güçlü, 2008, s. 25, 26). Ahlak ile yakından ilişkili olan bir diğer kavram olan erdem ise, insanı tinsel açıdan yetkinliğe ulaştıran “ahlaksal iyiler” bütünü, düşüncelerinde ve eylemlerinde iyiliği isteme ve kötülükten kaçınmadır. Aristoteles’in ereksel ahlak anlayışında neyin iyi neyin kötü olduğu insan doğasına içsel olduğu düşünülen amaç ve işlevler dahilinde belirlenmektedir. Ona göre insan bütün yapıp etmelerinin sonucunda en son erek ya da en yüksek iyi olan mutluluğu aramaktadır. İnsan doğasında var olan bu amaca ulaşabilmek için erdemi elde edebilmelidir. Erdeme ulaşmak ise insanın yapıp etmeleri ile gerçekleşmektedir (Güçlü, 2008, s. 479). Böylece ahlak, erdem ve mutluluk birbirleriyle ilişki içinde var olmaktadır. Aristoteles’e göre insan erdemi elde etmeden mutluluğu elde edemez. Erdem, değer açısından uç, varlık açısından ise orta olmalıdır. Erdem Antik Yunan’da ‘arete’ kavramı ile de kullanılmaktadır. Bir nevi kişinin ya da bir nesnenin erdemli halinde olmasını sağlayan işi anlamına da gelmektedir.

Ahlak, erdem ve mutluluk ile ilişkili olan bir diğer kavram olan iyi ise, arzunun, değerinin nesnesi olan, rasyonel iradenin değerli bulunduğu, irade tarafından istenen ve arzu edilen şey anlamına gelmektedir. Varlığı açısından insanın kendisini gerçekleştirmesini sağlayan, onu bulunduğu toplum içerisinde yararlı bir yere taşıyacak olan herhangi bir şeydir. Bunların yanında farklı türde iyilerden söz edilebilir. Birincisi, kendisinde var olan özellikten dolayı bizzat kendisi için istenen amaç olarak iyi, bu asli iyidir. Bir diğeri kendisi için değil de doğuracağı sonuç için istenen iyidir, bu ise arızı iyidir. Yine bir şey başka bir şeyin olmasına sebebiyet verdiği için tercih edilen iyiden söz edilebilir, bu da araçsal iyidir. Bir diğer iyi ise başka bir şeye ulaşmada gerçekleşen rolünden dolayı ortaya çıkan iyidir. Bu iyi katkı yapan iyidir. Ve nihayet bir şey hem asli iyi hem de arızı iyi olabilir. Yani hem kendisinden dolayı hem de başka bir şeye ulaşmak adına doğurduğu sonuçlardan dolayı iyi olabilir. Sokrates’te iyi, insanın doğasında vardır. İyi, insanın doğasına uygun hareket etmesidir. İnsanda mevcut olan doğasına uygun hareket etmek insanı asıl hedefine ulaştırır. İyi, insanın ihtiyaç duyduğu şeydir. Bu hedef ise mutluluktur. Aristoteles iyiyi bir şeyin yerine getirmek durumunda olduğu kendi özel işlevi ile açıklamaktadır (Cevizci, 2017, s. 961).

Böylece mutluluk, insan eylemlerinin ve çabalarının nihai amacı olan durum ve yaşamdaki en yüksek değere ve hedefe ulaşma halidir. Acının olmaması ve bütün bir insan varlığının uyumlu olması halidir. İnsanın kendi potansiyelini gerçekleştirmesi, erdemli olması, doğaya uygun hareket etmesi ve kendi yaşamını kendi özgür bilinciyle belirleyebilmesidir. İnsanın kendi istek ve arzularının gerçekleştirdiği, içsel motivasyonun sağlandığı, huzurlu haldir (Cevizci, 2017, s. 1203).Bütün bunlarla beraber felsefe tarihi içinde mutluluğu ahlak ile ilişkilendiren etik kavrayışlara yönelik en sıkı eleştiri Kant tarafından yapılmıştır. Kant’a göre “insan davranışını ahlaki açıdan yargılamayı olanaksızlaştırmasından ya da ödev ile yükümlülük kavramlarını atlamasından ötürü ahlaka bu türden bir yaklaşım savunulamaz (Güçlü, 2008, s. 1019).

1.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı tarih boyunca insanlar tarafından sorulan insanın nihai bir amacının olup olmadığını araştırmaktır. Var ise bunun ne olduğunu ortaya çıkarmak, iyi kavramı ve en nihai amaç olan mutluluğun Antikçağ Yunan filozofları arasında büyük yere sahip olan Aristoteles ve İslam düşünce dünyasının en önemli filozoflarından kabul edilen, aynı zamanda insanın nihai amacı

ve mutluluk konusunda Aristotelesçi bir çizgiyi takip eden Farabi'nin bakış açısını ortaya koymaktır.

1.2. Araştırmanın Önemi

Bu çalışma ile büyük İslam filozoflarının felsefi, etik ve metafizik problemlerinin Antik Yunan'daki köklerinden, uzantılarından söz edilerek benzer ve farklı yönleri ortaya konmak istenmektedir. Buna uygun olarak da Aristoteles ve Farabi'deki mutluluk mefhumu açıklanmıştır. Aristoteles'in tercih edilmesinin sebebi onun ahlak tartışmasında mutluluğun gerçekleştirilme imkanı üzerinde durması etkili olmuştur. Dolayısıyla onun bu yöntemi Platoncu ahlak tartışmasının pratik alandaki işlevidir. Farabi'nin tercih edilmesindeki sebep ise onun mutluluğu hem kavramsal bir tartışma olarak, hem ideal bir devlette gerçekleşmesi olarak, hem de Tanrısal bir zemine oturtmasından dolayıdır.

Ahlaki sıkıntıların temelinde mutlu olma isteğinin yatması, bu sebeple insanı iyi olana ve asıl mutluluğa ulaştıracak ne gibi söylemlerin olduğuna dair hem İslam hem de Antik Yunan düşüncesi ele alınarak bir araştırma yapılmıştır.

1.3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Bu çalışmada öncelikle literatür çalışması yapılarak iyi, mutluluk ve ahlak kavramlarının ne olduğundan bahsedilmiştir. Daha sonra insanın nihai bir amacının olup olmadığı, Eski Çağ Yunan filozofları açısından ve İslam filozofları açısından bu kavramların neleri kapsadığı açıklanmıştır. Son olarak ise Aristoteles ve Farabi özelinde insanın amacının ne olduğundan söz edilerek aralarındaki benzerlikler ve ayrılıkları yönler anlatılmıştır. Bu çalışmada birincil kaynakların yanı sıra Aristoteles ve Farabi üzerine yapılan önemli metinlerden faydalanılmıştır.

2. ANTİK YUNAN DÜŞÜNÇESİNDE AHLAK VE MUTLULUĞUN YERİ VE EUDAİMONİSM KAVRAMI

2.1. Aristoteles, İyi Kavramı ve Nihai Amaç

Antikçağ Yunan felsefesinin en önemli isimlerinden biri olan Aristoteles, MÖ. 384'te Khalkidike yarımadasının kuzeydoğu kıyısında bulunan ve bugünkü adıyla Stavro olarak bilinen küçük bir kentte doğmuştur. Aristoteles'in babası Nikomakhos, hekimdi ve Makedonya kralı Amnytas II ile yakın arkadaşı. Aristoteles doğa ilimlerine, biyolojiye meraklı biriydi. Bunda bir hekim ailesinden gelmesinin etkisi olduğu düşünülmektedir. Aristoteles, çok genç yaşlarda Platon'un okuluna gitmiş ve hocası Platon'un ölümüne kadar orada eğitim görmüştür. Platon'un en seçkin öğrencisi olan Aristoteles, hocasının fikirlerinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Yaşamının belirli bir dönemini Platon'un öğrencisi olarak geçiren Aristoteles'in deney ve pozitif bilim ile kurduğu irtibat hocasıyla yollarının ayrılmasını kolaylaştıran unsurlardan olsa gerek. Platon'da tatminkâr bir şekilde çözüme kavuşturulamayan bilginin aktarılabilir olup olmadığı sorunu ile "idelerin eşyadan ayrı olarak var olduğu" (Weber, 1998, s. 70) iddiası Aristoteles'in hocasından ayrıldığı temel noktalardır. Ayrıca belirtmek gerekir ki Aristoteles'in hocasına dönük kimi eleştirilerinin haksızlıklar içerdiği bu alanda mesai yapan düşünürlerce tespit edilmiştir. Aristoteles hocasının görüşlerine katılmayıp onlara yönelik eleştiriler geliştirerek kendi felsefi sistemini kurmuştur (Ross, 2017, s. 17-18). Aristoteles kurmuş olduğu felsefi sistemi içerisinde ahlakı ele almaktadır. Ona göre insan eylemlerinin bir amacı ve ona yönelik bir çabası vardır. Aristoteles ahlakın temel konusu olan iyi ideasını açıklayarak iyinin mutluluk kavramı ile ilişkisinden söz etmektedir.

En ilkel toplumlardan beri ahlak, sonradan ortaya çıkan bir değer değildir, bilakis her zaman yaşamın içindedir (Aydın, 2018, s. 319). Dolayısıyla insanın olduğu yerde ahlak da vardır. Peki, ahlakın temel kaynağı nedir? Felsefenin ilk dönemlerinden itibaren bu soru sorulmuştur. Bunlarla beraber ahlakın muhtevasında neleri barındırdığına dair bir ilk belirlenimde bulunulabilir. Buna göre:

"İnsanın ahlaksal sorumlulukları ile toplumsal yükümlülüklerinin neler olduğunu ortaya koyan, sunduğu gerekçelerle bunları tek tek tanımlayan; hem eylemlerin hem de eyleyenlerin etik ya da ahlaksal değerlerini belirleyen; eyleyenlerin eylemlerini ve birbirleriyle girdikleri etkileşimleri yol açtığı sonuçlarıyla birlikte değerlendiren; insanın tanrısal yönelimleri ile doğaötesi bağlanımları karşısındaki konumunu tanımlayan; iyi ve güzel bir yaşam yolunda mutluluğa ulaşmak için nelerin yapılması gerektiği sorusu bağlamında insan eylemlerinin değerlendirilmesine yönelik köklü yaklaşımlar sunan değişik değer öğretileri bütünü" (Güçlü, 2008, s. 50).

Bu ilk belirlenimlerle beraber ahlakın kaynağını dine dayandıran birçok düşünce de mevcuttur. Platon'un Euthypro'sunda dindarlık "tanrıların gözünde değerli olan şeydir, dinsizlik ise değersizdir." Buna bağlı olarak şöyle bir soru sorulacaktır: Ahlak acaba Tanrı istediği için mi iyidir, yoksa o, iyi olduğu için mi Tanrı tarafından buyrulmuştur (Aydın, 2018, s. 319)? Dindar bilinçte ahlak dine dayandırılır. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın hâkim olduğu kültürlerde ahlaki iyi Tanrı'nın iradesine bağlanmaktadır. Semavi dinlerin ahlak anlayışları dışında ise örneğin Antik Yunan felsefesinde ahlak ve mutluluk arasında bir ilişki bahsedilir. Bu ilişkinin izlerini insan

eylemlerinin son ereğinin mutluluk olduğu fikrini kabul eden eudaimonism kavramıyla sürdürmek mümkündür.

2.2. Eudaimonism Kavramı

Antikçağ etiğinin *eudaimonist* karakterli olduğu görülmektedir. *Eudaimonism* kavramı aklı Demokritos'u getirmektedir. Demokritos, bu kavramın babası sayılır. O, mutluluğu ruhun iyi durumda olmasına bağlar. Gelip geçici hazlarda değil, akıl ile irtibatlı halde olmaktan, bir bilinçlilik halinden bahseder. Kendi deyişiyle “büyük hazlar güzel eserlerin temasından doğarlar” (Kranz, 1984, s. 174). Demokritos'la beraber ahlak felsefesinin temelde bir mutluluk ahlakı olarak ele alındığı söylenebilir (Güçlü, 2008, s. 1019). Demokritos'a göre insanın ahlaka yakınlaşabilmesi için duygulardan arınıp aklı yönelmesi gerekir. Beden ve duyular insanı mutlu yapmaz, insanı mutlu eden akıldır. İnsanı, ona iyi gelmeyecek olan duygulardan kurtarabilecek olan ancak bilgeliktir. Ruh dengede hissettiği ölçüde beden mutluluğa kavuşabilir. Demokritos mutluluğun insanın ereği olmasını kabul ederek ilk kez Yunan etiğinde insanın iç dünyasına yönelmesinden bahsetmiştir. Benzer şekilde Herakleitos'da mutluluğun insanın elinde olduğunu, insanın iç dünyası ile ilgili olduğunu düşünür. Çünkü dünya hep olması gerektiği gibidir. Mutluluğu elde etmek insana düşen bir eylemdir. Diğer bir ifadeyle “insanın mutluluğu kendini dünya düzeni içerisinde görmesiyledir. Bu insanın ruhunun daimonca olması ile ilgilidir. Yani insanın mutluluğu kendi iç durumuna bağlıdır. Daimon burada dış anlamda değil iç anlamda alınıyordur” (Akarsu, 1998, s. 30).

“*Eudaimonia*, “hem maddi hem de manevi koşullar bakımından hali vakti yerinde olma veya iyi durumda bulunmayı ifade eder: refah, bolluk; hayırlı bir daimon'a sahip olma, uğur, iyi talih, bahtı açıklık, kutluluk, mutluluk. *Eudaimoneo*: müreffeh, varlıklı, hali vakti yerinde, tuzu kuru, bolluk içinde ve mutlu olmak. *Eudaimon*: iyi ve uğurlu bir cine veya kadere sahip olan, talihli, bahtı açık, zengin ve varlıklı, mutlu gibi” (Peters, 2004, s. 121).

Eudaimonism ve ahlak arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Mutçuluk insan yaşamındaki asıl amacın mutluluk olduğunu söyleyen bir ahlak anlayışıdır. İnsan yaşamını anlamlı kılacak en yüksek iyi mutluluktur. Bazılarına göre bu haz yaşamıdır. Ancak hazcılık daha gelip geçicidir ve sürekli olmayan bir duygudur. Epikuros, bu hazzın kalıcılığı yakaladığı takdirde mutluluğa ulaşılacağını düşünür. Epikuros'a göre hazzın bu sürekliliği ruh dinginliğine (*ataraksia*) ulaştırarak mutluluğu var etmektedir. Aristoteles ve Stoacılar ise mutluluğun daha çok erdemden geçtiğini savunurlar (Güçlü, 2008, s. 1019).

Ataraksia, bir dinginlik halidir. Kontrol edilemeyen işler için kaygılanmaktansa vakti, zamanı yapılabileceklerle odaklanmak denilebilir. Koşullar ne getirirse getirsin dışsal nedenlere bağlı olmadan sahip olmadan bir çeşit hoşnut olma, tatmin olma halidir. Bu hoşnutluk insanın bir nevi yaşadığı sorun ve sıkıntılar ile kendisini yontması olabilir.

Aristoteles, bilmenin, bakmanın ve öteki duyuların insanlara sağladığı hazlar çekilip alındığında geriye kalan sadece yeme içmenin, cinsel hazların söz konusu olduğu bir yaşamda, iyi yaşamın ve yaşamdaki iyinin bilgisinin bulunamayacağını ifade etmektedir. Buna göre yeme içme, uyuma ve cinsel haz kölelere, bitkisel yaşama ve hayvansal yaşama ait olup iyi yaşamın aranacağı yerler değildirler (Aristoteles, 1999, s. 23).

Aristoteles'e göre hazzın mutluluk için bir neden olabilmesi için hazzın erdem yolundan geçmesi gerekmektedir. Aristoteles'in mutluluk kavrayışında Kirene hazcılığı Aristoppos'un

ahlak öğretisi ve Epikürosçu *ataraksia* kavramının merkezinde bulunan haz unsuru yerini erdeme bırakmaktadır. Erdemli insan sevinci ruhun erdemleridir. Ruh mutluluğa ulaşıncaya dışarıdan gelen herhangi bir durumla kolay kolay sarsılmaz. Önemli olan insanın kendisi için iyi olanı bulabilmesidir. İnsan kendini seyerek mutlu olmaya başlar. Kendini sevmenin de ilk koşulu yüksek değerlere sahip olabilmektir. İyi dediğimiz kavram kendi kendisi için istenilen bir şey olmalıdır. En yüksek değer kimisi için zenginlik, kimisi için şeref olabilmektedir. Ancak bunlar dışı yöneliktir. İçimizdeki erdeme ulaşmayı sağlayan bir erektir. Kendi içimizde bulunan, bize bağlı olan bir şey en yüksek değer olmalıdır. Aristoteles için en yüksek değer kendini düşünmeye verebilen bir yaşamdır (Akarsu, 1998, s. 124). Eudemos'a Etik'te bununla ilgili şöyle bir hikayeden söz edilmektedir. "Klazomenalı Anaksagoras'a biri, "kim en mutlu kişidir?" diye sorunca o şöyle der: senin sandığın bir kimse değil, sana garip görünen biri. Anaksagoras böyle yanıtlamıştır, çünkü soran kişinin, yapılı, güzel ya da zengin olmayan birinin böyle adlandırılmasını olanaksız kabul edeceğini görüyordu. Anaksagoras'ın görüşü herhalde şöyleydi: acıdan uzak, adalet açısından tertemiz yaşayan ya da tanrısal bir *theoria*'ya katılan birinin bir insan olarak kutlu olduğu söylenebilir." (Aristoteles, 1999, s. 21)

İyi yaşamı haz yaşamında görenlerin yanında siyaset yaşamıyla iyi olanı ve dolayısıyla mutluluğu elde edebileceğini bu sebeple siyaset yaşamını seçenler vardır. Siyaset yaşamını seçenler mutluluğu onurda görmektedirler. Oysa Aristoteles, onurun verileceğini ama mutluluğun kazanılması gereken bir şey olduğunu düşünmektedir. Onuru verenler onu alabilirler. Mutluluk böyle değildir, mutluluğu elde edebilmek kişinin kendisine aittir. Bu yaşamı seçenler erdemlerinin onurlandırılmasını bekleyen kişilerdir. Oysa ki Aristoteles, mutluluğun kişinin kendisine özgü olan ve ondan kolay kolay alınmayacak bir şey olması gerektiği düşüncesindedir (Tuncer, 2006, s. 15-16).

Xenophon'a göre ise insanda en değerli şey ruhtur. Çünkü ruh, aklın bulunduğu yerdir. Ve en önemlisi ruh, insan varlığının tanrısal yanıdır. Ve sadece akılla bilinenin değeri vardır. İnsan, kendisini ve dostlarını yetkin yapmaya çalıştıkça iyi yaşar. Sokrates'te mutluluk ahlaklı olmaktan başka bir şey değildir. Kynikler'e göre, erdemden başka iyi yoktur ve erdemsizlikten başka da kötü yoktur. İnsan gerçekten mutlu olmak istiyorsa başkalarına bağlı olmaktan kurtulmalıdır. Stoa ahlakına göre erdem, doğaya uygun yaşamla uyum içerisinde olma ile elde edilebilir. Ona göre en yüksek iyi mutluluktur. Platon'un etikte önem verdiği üç şey vardır. Ahlaksal eylemlerimizin son ereği, ya da en yüksek iyi; iyinin tek kişide gerçekleşmesi, ya da erdem; iyinin topluluk yaşamında gerçekleşmesi, ya da devlet (Akarsu, 1998, s. 103). Platon'da öğrendiklerimizin bizleri iyiyi yapmaya ve mutluluğa ulaştırma amacı olmalıdır düşüncesi hakimdir. Ona göre bizi mutluluğa götürmeyen bilgi değersizdir. Platon için erdemın başı adalettir.

Hocası Platon'a yakınsayan bir şekilde mutluluğun erdem ile ilgili olduğunu anlayan Aristoteles, erdemın doğasını araştırmaya başlar. Ona göre insanda bir istek yetisi bulunur ve bu yeti insanda farklı halde tezahür edebilir. Kimi bu yeti ile yaşamdaki kurallara bağlı kalır kimi ise kendini tutamaz ve bu kurallara karşı çıkar. Aristoteles'e göre insanda bu yetiden dolayı iki çeşit erdem vardır. Bunlar akla uygun erdemler ve karakter erdemleridir. Aristoteles'e göre bütün eylemlerin asıl amacı iyidir, ancak herkesin ulaşmaya çabaladığı iyi başkadır. Burada Platon'un iyi idesi ile karşılaşırız. Aristoteles Platon'un iyi idesinin her türlü deneyimden uzak bir iyi olduğundan bu iyinin hiçbir zaman insan yaşamının ereği olamayacağını düşünür (Akarsu, 1998, s. 126). İnsan için ulaşılması gereken, yaşamını en üst düzeye taşıyan bir erek olmalıdır. Bu erek

iyidir. İnsanın işi kendisine yeten en yüksek değeri elde etmek için çabalamaktır. Böylelikle insanın amacı olarak mutluluk konuşulmaya başlar. Mutluluk, düşünebilen bir akıl için söz konusu olabilir. Bir çocuk henüz akla uygun erdemlere dolayısıyla ahlaka elverişli bir durumda olmadığından mutlu da olamaz. Erdemli insan mutlu olan insandır (Akarsu, 1998, s. 128). Aristoteles, ahlakın kaynağının tanıtlayıcı olmayıp en genel kanılardan hareketle en yüksek forma doğru ilerleyen bir diyalektiktir (Akarsu, 1998, s. 123) der.

Aristoteles doğrunun akılla ilgili olduğunu düşünür ve doğruluğu bilimde bilimsel doğruluk, sanatta güzellik, ahlakta erdem veya iyilik olarak arar. Aristoteles'e göre, en pratik bilim etik değil politikadır. Çünkü etik birey için iyi olanı araştırırken politika toplum için iyi olanı araştırır (Arslan, 2018, s. 238). Bir toplum iyi yönetilemiyor ve o toplum kusurlu bir toplum ise bireyin kendi başına iyi olması pek mümkün değildir. Dolayısıyla ilk olan toplumun iyi yönetilmesidir ve tanrısal olan da budur. Bunun akabinde bireyin iyi olması gelir. Aristoteles için insan bilmenin dışında başka arzulara da sahip bir varlıktır. İnsan, isteklerini, tutkularını eyleme dönüştürmeyi ister. Aristoteles bilmenin de bir eylem olduğunu, şüphesiz insana en uygun olan eylemin, bilmenin kendisi olduğunu düşünür. Aristoteles için herkes kendisine iyi gelen şeyleri ister, onu amaçlar yani insan için iyi olan ne ise insanın amacı da o olur. Buradaki iyi kendisi dışında başka hiçbir şey için araç olmayıp yalnızca amaç olan mutluluktur (Arslan, 2018, s. 245). Mutluluk kendi kendisine yetebilen nihai bir amaçtır. Erdemli bir yaşam sürmenin unsurları olarak sunulan akıl, bilgi, ahlak ve mutluluk arasındaki bu hiyerarşik ilişki Aristoteles'in erdemler arasında yaptığı ayrımlarda belirginleşmektedir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Aristoteles erdemleri, düşünce erdemleri (entelektüel erdemler) ve karakter erdemleri diyerek ikiye ayırır. "Erdem, ruhun akıldan yoksun yanının iştah duyan kısmı ile akla sahip yanın her iki kısmıyla ilişkilidir" (Adugit, 2013, s. 136). Erdem ruhla ilişkilidir ve salt ruhta bulunur. Varlığını ruhta bulur, ruhtan hem etkilenir hem de ruhu etkiler. "Pekala ama ne türden şeylerdir? Ruhta neler olup biter? Etkilenimler (pathos), olanaklar (dynamis) ve huylar (heksis)" (Adugit, 2013, s. 136). Şimdi erdem bunlardan birine uygun düşmesi gerektiği aşikâr. Aristoteles'e göre erdem ne etkilenimle ne de olanaklar ile ilişkili olamaz. Bu durumda erdem huydur. O halde şu soru sorulabilir, bunlar ne tür huylardır?

"Erdemler iyi duygulara sahip olmamızı ve eylemleri iyi bir biçimde yapmamızı sağlayan huylardır. Onlar elimizde olan şeyler, gücümüz dahilinde olan şeylerdir ve isteyerek edinilirler. Erdemli etkinlikler, seçime dayanan etkinliklerdir. Bu seçim ise arzu yetisinin akıl, pratik akıl veya pratik bilgeliğin tarafından yönlendirilmesi sonucu ortaya çıkar. Akıl-dışı olmakla birlikte akıldan pay alma, onun buyruğunu dinleme veya ona direnme imkanına sahip olan arzu yetisi, pratik bilgeliğin doğru kuralına uygun olarak seçimde bulunduğu erdemli, ona aykırı davrandığında ise erdemsiz huylar edindir" (Adugit, 2013, s. 137). Böylelikle erdem, iyi, nihai iyi yani kendisi araç olamayan hep amaç olan iyi, bu iyinin ne olabileceği, bu iyiyi neyin mümkün kılabileceğini açıklamış olduk. Aristoteles erdemi huy olarak nitelemekle kalmaz hangi huyların övgüye değer olduğunu da soruşturma konusu eder. Bu soruşturma sonucunda ulaştığı yer Aristotelesçi etiğin adeta yasası gibidir. Orta yol ahlakı olarak ifade edebileceğimiz huylar Aristoteles ahlakı açısından son derece belirleyicidir. Övgüye değer olan huylar erdemli davranışın zemini gibidir. Daha özlü bir anlatımla "...Aristotelesçi etiğin anayasasının silueti yumuşak bir biçimde beliriverdi: orta olan huylar övülür... Erdem, değer bakımından uç, varlık bakımından orta olmalıdır... işte Aristotelesçi etiğin ahlak yasası: ne ifrat ne tefrit" (Adugit, 2013, s. 141). Orta olan, vasat olan, ifrat ve tefrite

kaçmayan huylar yani bu halleriyle övgüye değer olan huylar karakter erdemlerinin özellikleridirler. Düşünce erdemleri ise en uçta olmalıdırlar. Düşünce erdemleri için orta olma, vasat olma eksiklidir. “Düşünce erdemlerinin ortası değil, en uç sınırı övgüye değerdir. Ne kadar akli başındalık o kadar iyi; ne kadar akıl o kadar iyi, ne kadar bilgelik, o kadar iyi” (Adugit, 2013, s. 143). Aristoteles hayatın ereğinin ‘*eudamonia*’ (mutluluk) olduğu görüşünü ‘çoğunluk’tan alır. *Eudamonia* ‘iyi bir cin tarafından korunan kişi’ anlamına gelmekteydi. *Eudamonia* bir tür haz değildir. Daha çok ‘iyi durumda olma’ onun için daha uygundur (Ross, 2017, s. 297).

Mutluluk, insanın eylemlerinin amacı olarak kendisinden ziyade bir soru sorulmasını veya araştırma yapılmasını gereksiz kılan nihai bir amaçtır (Arslan, 2018, s. 246). İnsan için iyi olarak bilinen mutluluğun bazı özellikleri vardır; “a) her zaman kendisi için seçilen, asla başka herhangi bir şeye erişmek için bir araç olmayan nihai bir şey olmalıdır ve b) kendi kendine yeterli olabilen, hayatı kendisiyle seçilmeye değer kılan bir şey olmalıdır. Bunlar, mutluluğun göstergeleridir” (Ross, 2017, s. 299). Düşünce erdemleri bilim, sanat, sezgisel akıl, pratik bilgelik, felsefi bilgelik erdemleridir. Karakter erdemleri ise, iyi, cesur, adil olma gibi özelliklerdir. Aristoteles’e göre, entelektüel erdemler öğretimle elde edilen erdemlerken, ahlaksal erdemler ise doğuştan olmayıp alışkanlıklarla elde edilen erdemlerdir. Aristoteles, kişinin babasından ya da yöneticisinden öğrendiği iyi davranışları ya da alışkanlıkları bilinçli bir şekilde tercih ettiği takdirde kişinin eylemi erdemli bir eylem olur der. Sokrates ise kimsenin bilerek kötülük yapmayacağını ve bir kötülük varsa bunun sebebinin bilgisizlikten kaynaklandığını düşünür. Aristoteles, Sokrates’in bu düşüncesine şöyle karşı çıkar. İnsanları yapıp ettikleriyle değerlendiriyorsak o halde insan kötülüğü de, iyiliği de kendisi seçer ve hatta bilmek de çoğu zaman bir tercihtir, bilmemek de (Aristoteles, 2014, s. 93-95). Aristoteles ‘alışkanlığın ikinci bir doğa olduğunu, bu sebeple erdemsiz davranışlar karakteri oluşturduğundan onun etkisinden kurtulmanın zor olduğunu ifade eder. Buradan anlaşılan karakter oluştuktan sonra onu değiştirmek bilgiye ya da isteğe bağlı olmaz. İnsanlar erdemli davranışlar yapa yapa erdemli karakter oluşturabilirler. İnsan için kendi kendisine yetebilecek bir amaç olmalıdır. İyi kendisi için istenilen bir erek olmalıdır. Aynı zamanda kendine yetebilmelidir. Üreme, büyüme bitkilerde ve hayvanlarda da mevcuttur. Aynı şekilde duyular da öyle. Bu durum insanın yaşamdaki amacı olamaz. İnsanın bunun dışında kendisinin bir işi, bir amacı olmalıdır. Aristoteles, insanın işinin mutluluğa ulaşmak olduğunu düşünür. Ancak mutluluğa ulaşmak için seçilen yol erdeme uygun olmalıdır. Mutluluğun erdem olduğunu düşünenler vardır. Aristoteles’e göre mutluluk erdemini yönettiği eylemdir. Bazıları mutluluğun haz olduğunu düşünür ancak haz mutluluğa ulaşabilmek için zorunlu bir şeydir. Bazıları *eudaimonianın* dış mutluluk olduğunu düşünür ancak bu olmadan insan gerçek ve en yüksek iyi kavramını harekete geçiremez. Aristoteles’e göre karakter güzelliği kötü bir talihle de parıldayabilir (Akarsu, 1998, s. 121-125).

Eudaimonism genel olarak mutluluk etiği ile ilişkilidir. Bu mutluluk etiğine dair birçok filozof yollar, yöntemler ve yörüngeler çizmişlerdir. Kendi kavrayışlarına uygun reçeteler sunmuşlardır. Aristoteles’in mutluluk soruşturması da bu mutluluk etiği içerisindeki ayrı bir yoldur.

2.3. Aristoteles’te İyi Kavramı

Aristoteles’e göre iyi, birçok şeyin yöneldiği, eğilim duyduğu bir erek olarak tanımlanmaktadır. Her eylem kendisinden başka bir şeye yönelir. Böylelikle kendisinden sonraki başka bir eylemi yaratır. Ona göre iyinin yöneleceği mutluluk araştırması spesifik olarak insana özgü bir mutluluk araştırmasıdır; bir Tanrı’ya özgü ve devinimden pay almayan doğaya özgü

olandan ayrılır. İnsana özgü iyi, yapılacak edilecek şeylerdir kimi de içerisinde eylemin bulunmadığı şeylerdir. Mutluluk böylece insan açısından yapılacakların en iyisi diye ortaya konmaktadır (Aristoteles, 1999, s. 35).

Aristoteles iyiyi mutluluk kavramı dolayısıyla Eudomas'a Etik metninde tartışmaktadır. Buna göre iyi; nelik, nasıllık, nicelik, zaman ayrıca devinme, devindirme kategorilerinin her birinin içerisinde yer alır; “varlık, töz kategorisinde us, tanrı; nasıllık kategorisinde adil; nicelik kategorisinde doğru ölçü, zaman kategorisinde uygun an; devinimle ilgili olarak da öğreten ile öğrenendir” (Aristoteles, 1999, s. 35). Aristoteles burada iyinin var olanlardan ayrı tek bir şey olmadığını göstermektedir. Ona göre *var olan* tek bir şey değilse iyi de tek bir şey değildir.

İnsan, kendisini iyi olana yönlendirdiğinden ahlaklılık ilkesinin eylemlerini uygular. Aristoteles'in iyi anlayışında bireysel bir iyiden daha çok toplumsal bir iyiden bahsedildiği görülmektedir. *Nikomakhos Ethik*'te “Her sanat, her bilimsel araştırma, her eylem ve isteyerek seçme bir iyiye çabalar görünüyor” der ve “iyi” de buna göre şöyle tanımlanır: “Her şeyin yöneldiği, eğilim duyduğu erek” (Aristoteles, 2014, s. 37-38). Aristoteles bu bağlam içinde, Platon'un iyi ideasını bütün iyiliklerin kaynağı olarak göstermesini eleştirir ve iyi kavramının her şeye uygulanabilir bir ortak anlamı olmadığını düşünür. Aristoteles'e göre,

- i: İyinin töresel ayrımı yapılmalı ve genel iyi kavramından ayrılmalıdır. Aristoteles'in iyinin töresel ayrımı veya genel olarak iyi veya Platon'un iyi ideasına yaptığı müdahalenin belirginleştiği yer burasıdır. Aristoteles *Nikomakhos*'a Etik'te şöyle der; “...bizim şimdi araştırdığımız iyi, uygulayabileceğimiz ve kazanabileceğimiz iyidir” (Aristoteles, 2000, s. 59). Böylece bir model olarak iyiyi sadece temaşa etmek ve bir idea olarak iyi kısmen yararlı olsa da iyinin uygulanabilirliğinden ortaya çıkan bilgi bir kenara bırakılmış olur (Aristoteles, 2000, s. 60).
- ii: Tikelliklerden bağımsız bir iyi yoktur. Aristoteles düşüncesinin genel eğilimini de yansıtan bu ifade herhangi bir tümelin ancak tikelliğin içerisinde mümkün olabileceğini göstermektedir. Aristoteles metafiziğinin de özgün noktası buradadır.
- iii: İyi ayrı bir ideaya sahip olsaydı dahi bu hiçbir işe yaramazdı. Çünkü gündelik hayatta düzenleyici, iyileştirici bir yanı olmayacaktı. Bu nokta ayrıca Aristoteles'in iyinin bilgisine sahip olmanın iyi olmaya yetmeyeceğine ve iyi eylemeye dair uyarısını da hatırlatmaktadır. Tümel ifadesine ancak bir tikelliğe yerleştiği ölçüde ulaşabilecek olan idea böylece bilgi ve eylem arasındaki ilişkiyi de kurmaktadır. Ahlakın bilgisine sahip olmak insanları ahlaklı yapmaz. Bilginin yanında eylemde bulunmak insanları ahlaklı yapar. İyiyi bilene iyi denilmez, iyiyi uygulayana iyi denir (Arslan, 2018, s. 252).

Aristoteles Eudemos'a Etik'te şöyle der; “idealar ve iyinin ideası olsa bile bunun iyi yaşama içinde bir yararı olmaz, eylemler içinde bir yararı olmaz” (Aristoteles, 1999, s. 33).

Aristoteles, mutluluğu iyinin amacı olarak görmekteyken bu iyinin kendinde iyi olması gerektiğinden söz eder. Kendinde iyiyi; “hem iyilerin en önde geleni olarak hem de başka iyilerde iyinin bulunma nedeni olarak” nitelendirmiştir (Aristoteles, 1999, s. 33). Burada bir iyi ideasından ve iyinin kendisinden söz edilmektedir. İyi kendinde iyidir ve öteki iyiler ise ona benzemekle ondan pay alarak iyi olmaktadır. Pay alınan şey ortadan kalktığında ise o ideadan pay alarak ortaya çıkan nesnelere ortadan kalktığı varsayılmaktadır. Bu bağlamda Aristoteles'in iyiyi ve iyi ideasını aynı şey olarak gördüğü söylenebilir.

Böylece Aristoteles'e göre mutluluğun en yüksek iyi ve en nihai amaç olduğu, başka hiçbir şey olmadığı da anlaşılmaktadır. Bunun sebebi mutluluğun daima kendi için tercih edilen, kendi adına seçilen ve başka şeyler için herhangi bir amaç ya da ara amaç olmamasından kaynaklanır. Aynı zamanda diğer iyiler arasında yalnızca bir iyi olmamasından ve diğer tüm iyilerden daha farklı ve kendine yeter olmasından dolayıdır.

2.4. Aristoteles ve Nihai Amaç

Aristoteles, Eudemos'a Etik'in birinci kitabında iyi, güzel ve hoş şeylerin ayrı ayrı ele alındığında aynı özellikleri göstermeyeceği düşüncesine katılmayacağından söz etmektedir. Çünkü ona göre "her şeyin en güzeli ve en iyisi olan mutluluk en hoş şeydir." İyi yaşamın dolayısıyla nihai amaca ulaşmanın neyde olduğuna ve nasıl elde edileceğine yönelik soruları ise şöyledir;

i: Mutluluk doğa gereği midir?

ii: Bir tür bilgiymiş gibi öğretim ile mi elde edilir?

iii: Ya da belli bir alıştırma ile mi kazanılır? Yoksa iyi yaşamak dolayısıyla mutlu olmak bu maddelerin hiçbirine değil de şu iki biçime mi bağlıdır? Bir tanrının etkisiyle sadece bazı kimselere verilen mutluluk, (tanrısal esinin etkisindeki kişiler) ikinci olarak talihe bağlı bir mutluluk. Aristoteles'e göre oluşmuş herhangi bir şey, değinilen beş unsura indirilebilir. Yine Aristoteles oluşmuş şeylere dair tanımlar yapan kişilerin tanımladıkları şeye uygunluklarının kontrol edilmesinin gerektiğini ifade etmektedir. Buna göre örneğin güzel yaşama talih ve doğaya göre oluşuyorsa bu pek çok kişi için umutsuz bir şeydir. Ve eğer mutluluk talih ve doğaya bağlıysa insanların bunun için bir çabaya girmesine ve onların yapıp ettiklerine de bağlı olmayacaktır. Durum böyleyken güzel yaşama, kişinin belli bir nitelikte olmasında ise ve kişinin eylemlerine bağlıysa bu iyi, hem daha yaygın hem de daha tanrısal bir şey olacaktır. Böyle olduğunda daha yaygın olur, çünkü daha çok insan pay alır; daha tanrısal olur, çünkü mutluluk kendilerini ve eylemlerini belli nitelikte oluşturan kişilerde olacaktır.

Aristoteles'e göre mutluluğu düşünmenin bir yöntemi olmalıdır. Ona göre burada şöyle bir ayırım yapılmalı; bizim iyi yaşamamız nedendir ve neler olmazsa iyi yaşamın dolayısıyla mutluluğun bulunması olası değildir? İyi için tercih edilen şeyler ile onların koşulları aynı şey değildir. Mesela sağlıklı olmanın koşulu sağlıklı olmakla aynı şey değildir. Bir şeyin kendisiyle o şeyin koşulu böylelikle ayrılmaktadır. Fakat Aristoteles'e göre bu ayrıma rağmen her ikisinde de ortak olan ve bu ortak olanlar olmaksızın hiçbir şeyin olmayacağı durumlar söz konusudur. Yani; hem tutumlar ve huylar hem de etkinlikler için ortak olanlar örneğin, nefes almak, uyanık olmak ve bir devinimden, değişmeden pay almaksızın ne iyi bir şey söz konusu olur ne de kötü bir şey söz konusu olabilmektedir (Aristoteles, 1999, s. 15). Böylece mutluluğu bu sayılan bölümlerden herhangi biri ile anlayan kişiler hatalı bir sonuca ulaşmaktadırlar. Aristoteles bu metodolojiye uygun olarak şu soruyla başlamaktadır. "Kimi bilginlerin sandığı gibi mutluluk, salt ruhun belirli bir nitelikte olmasından mıdır, yoksa zaten onun belli bir nitelikte olması mı beklenir, yoksa eylemlerinin de belli bir nitelikte olması daha gereklidir?" (Aristoteles, 1999, s. 17) Kimi yaşam tarzlarında bu tür bir dinginlik tartışma konusu dahi değildir. Zorunlu şeyler için çaba gösterilen yaşam biçimleri vardır. Bu biçimler salt ün için çalışılan meslekler, oturarak icra edilen zanaatlar ile ücretli el zanaatları, perakende alım satım işleri gibi yaşam biçimleridirler.

Böylece Aristoteles'e göre mutluluğun tartışıldığı üç yaşam biçimi vardır. Birincisi, etik erdeme bağlı bir yaşam, ikincisi, aklı başındalığa bağlı bir yaşam, üçüncüsü, hazza bağlı bir yaşam.

İnsanların kendi seçtiği yaşam tarzları ise siyaset yaşamı, felsefi yaşam ve haz yaşamıdır. Siyaset yaşamı etik erdemini olduğu bir yaşam tarzıdır. Felsefi yaşam aklı başındalık, haz yaşamı ise bedensel arzulara yönelik bir yaşamıdır. Aristoteles'in mutluluk araştırması bu ayrımlardan sonra yavaş yavaş belirginleşecek ve Aristoteles'e göre nihai amaç olarak mutluluk bütün gerekçelendirmeleriyle ortaya çıkacaktır.

Aristoteles'in hocası Platon ile kurduğu ilişkinin ağırlıklı olarak eleştirel bir tarafı vardır ama bununla beraber ortak oldukları yönlerde bulunmaktadır. Erdem ve iyi kavramları etrafında şekillenen Platon düşüncesinin daha doğru bir ifadeyle erdem mefhumunun iyi kavramı ile ilişkili düşünülmesi Aristoteles'in hocasıyla ortak oldukları en belirgin aralıktır. İyi'nin her şeyin amaçladığı şey olması düşüncesi Aristoteles felsefesinin temel unsurlarından biridir (Birlik, 2013, s. 99). Metafizik eserinin girişinde ifade edilen "Tüm insanlar doğal olarak bilmeye iştah duyarlar" (Aristoteles, 2018, s. 13) cümlesi bilme, bilim, felsefe ve iyi arasındaki ilişkinin seyrine dönük ipuçları taşır. "İnsanı insan yapan en önemli özelliği onun kendisini çevreleyen dünyayı, içinde yaşadığı toplumu, geçmişini ve bütün yanları ile bizzat kendisini tanımak ve bilmek istemesidir" (Arslan, 2018, s. 27).

Aristoteles felsefeyi "evrenselin bilimi" (Weber, 1998, s. 69) olarak tanımlar. Evrenselin bilimi yani ilkelerin bilinmesi ya da burada tartışmamıza konu olması itibariyle *nihai iyyinin* bilinmesi bu evrensellik düşüncesinin sonucudur. Evrensel olana ulaşma, doğaları gereği iyi olanı amaçlayan bütün etkinlikleri kişisel çıkar ve tikel amaçlardan korumanın başlıca yoludur. Bir başka ifadeyle hiç araç olmayan hep amaç olan iyi yani bu anlamda en yüksek iyi evrensellik düşüncesi ile el ele yürümek durumundadır (Arslan, 2018, s. 153).

Aristoteles Nikomakhos'a Etik metninin birinci kitabına şu cümle ile başlar; "Öyle görünüyor ki, her sanat ve her araştırma ve aynı şekilde her eylem ve her tercih herhangi bir iyiye doğru yönelir. Bu nedenle haklı olarak iyi, her şeyin yöneldiği şeydir" (Aristoteles, 2014, s. 38). Her şeyin yöneldiği şey olarak iyi düşüncesi "amaçların özneliği görünüşünü bir çırpıda bertaraf eden dahiyane bir tespit... amaçlar, kişilere değil, eylemlere, tercihlere, etkinliklere yüklüdür" (Adugit, 2013, s. 116). Görüldüğü üzere Aristoteles iyiyi herkesin eylemlerinde amaçladığı şey olarak "tamamen biçimsel" (Arslan, 2018, s. 244) olarak belirlemektedir. Bu biçimsellik Aristoteles'in çok önemli bir ayrıma ulaşmasına imkan tanır. Bu ayrım ahlakta araç-amaç ayrımıdır. "Bir şeyin faydası bilindiği ölçüde insan, onu arzu eder. O şeyin elde edilmesi hususunda zahmetlere, meşakkatlere katlanır" (El-İsfahani, 1998, s. 19). Kendisi daima amaç olan hiç araç olmayan, daha açık bir ifadeyle her şeyin kendisi için araç olduğu iyi düşüncesi iyi mefhumunun bütün öznelliklerden, bireysel çıkarlardan bağımsız tutulmasını sağlayan ona bir evrensellik atfetmeyi mümkün kılan hamledir. "Bizim aradığımız iyi, kendisinin başka bir şeyin aracı olmadığı, kendisinden öte başka bir amacın var olmadığı, sırf kendisini elde etmek veya kendisine ulaşmak için eylemde bulunduğumuz iyidir" (Arslan, 2018, s. 245). Örneğin spor sağlıklı olmak için sağlık ağrısız bir yaşam için gereklidir. Şimdi bu durumda spor araç olarak iyidir, spor sağlık için iyi bir araçtır sağlık ise bu durumda araç olarak iyiden daha yüksek bir iyidir. Böylece takip edilip en yüksek iyyinin, kendisi araç olmayan hep amaç olan iyyinin ne olduğu sorusu sorulmaya devam edilir. Tabi bu sonsuz bir geri gidiş değildir elbette. "...zira her şey bir başka şey için tercih edilse, bu sonsuza dek gidecek ve böylece hiçbir eylem, edim ve etkinlik amacına ulaşma imkanına sahip olamayacaktır. Dokunulamaz, değiştirilemez, öznelleştirilemez bir amaç yoksa uğruna çaba sarf edilmesi gerektiği söylenebilecek, üzerinde konuşulabilecek amaçlar da yoktur" (Adugit, 2013, s.

117). Aristoteles için en yüksek iyinin ne olduğunu ileride dile getireceğiz. Böylelikle hiç araç olamayan hep amaç olan iyiye yani nihai iyiye ulaşmak, bunu ortaya çıkarmak Aristoteles düşüncesinin temel unsurlarındandır. Aristoteles'in kendi ifadesiyle "...demek ki kendisi amaç olan yalnızca bir tek şey varsa, aradığımız o olur; daha çok şey varsa, o, onlar arasında en çok kendisi amaç olandır. Kendisi için aranan, başka bir şey için arandan; hiçbir zaman bir başka şey için tercih edilmeyen de hem kendileri için hem de onun için tercih edilenlerden daha fazla amaçtır diyoruz. Hiçbir zaman bir başka şey için tercih edilmeyip hep kendisi için tercih edilene ise sadece kendisi amaçtır diyoruz" (Aristoteles, 2000, s. 1097).

Peki kendisi hiç araç olmayan daima amaç olan bu en yüksek iyi ne olabilir? Daha özlü bir şekilde ifade etmek gerekirse "acaba bütün davranışlarımızda peşinden koştuğumuz, elde etmeye çalıştığımız, kendisini elde ettiğimizde başka bir şey istemediğimiz, kendinde amaç, kendinde erek olan bu şey, iyi nedir" (Arslan, 2018, s. 245)? Bu en yüksek iyiye ulaşmanın imkanı soruşturulurken nereden hareket edileceği önemlidir. Edim ve eylemler nerdeyse sınırsızlık arz ettiği için en yüksek iyiye ulaşmak için makul bir yol sunamaz gibidirler. Nihai iyiye ulaşmak nasıl mümkündür, bu ilkeye ulaşmak için nasıl bir yol kullanılmalıdır sorusu edim ve eylemlerden medet ummayacaksa geriye etkinlikler kalır. Çünkü etkinlikler edim ve eylemler gibi sonsuz sayıda değildirler. Etkinlikler kendi muhtevalarında edim ve eylemler de taşırlar ve fakat kendileri onlar kadar çok sayıda değildirler. "(...) Görüldüğü kadarıyla en uygun yol, bizzat her birinin belirli bir iyiyi amaçlayan etkinliklere dönüp bakmaktır; çünkü en kapsamlı etkinliğin amacı, en yüksek amaçtır" (Adugit, 2013, s. 118). Şimdi buradan itibaren en kapsamlı etkinliğin ne olduğu sorusu cevaplanmak durumundadır. Sanat ve Bilim olarak koyabileceğimiz etkinlik türlerinden en geneli, en kapsamlı etkinliği muhtevasında barındıranı seçmek gerekir. Bunun sanat olmayacağı görülmektedir çünkü "sanatlar, şeylerden ve insanlardan yola çıkar ve ilkelerle uğraşmaz. Sanatın yaptığı şey, insanların şeylerle, durumlarla belirli türden ilişkiler kurmalarının önünü açmaktır" (Adugit, 2013, s. 119). Şimdi elimizde bu yola en uygun etkinlik olarak bilim kalmış durumda. Doğayı nesnesi yapan bilimlerin de bizi ulaşmak istediğimiz noktaya taşımayacağı ortadadır. Çünkü doğayı nesnesi yapan bilim türü ancak belirli bir alanla sınırlı kalır. Doğa bilimleri bütünü ancak bir parçasıyla ilişkilidirler ve en genele ulaşmaları mümkün değildir. Bu durumda insanı ve toplumu konu alan bilimin bu amaç için en doğru etkinlik olduğu sonucuna ulaşabiliriz. "Öyleyse sorduğumuz soruyu, menziline biraz kısaltarak bir kez daha soralım; amacı en genel olan sosyal bilim hangisidir? Aranan bilimin politika olduğunu görmek için bir ilk bakış yeter de artar. Çünkü politika en genel kategori ile uğraştığı için en yüksek iyidir. Buna göre "siyaset bilimi, iradi fiiller ve yönetim türlerini ve bu fiilleri ve yönetimleri oluşturan adetler, huylar (ahlak), vasıflar ve kabiliyetleri inceleyen bir bilim olarak tanımlanmıştır" (Fahri, 2020, s. 135). Ama elbette akıl yürütmelere alışkın zihinler için işin sırrı politikanın nesnesidir. Politika, devletle, kentle, siteyle; yani bütünle ilgilenir" (Adugit, 2013, s. 120). En genel olan kategoriyle ilgilenen bilim bizi nihai iyinin ne olduğu sorusunun cevabına götürebilecek tek etkinliktir. Bütün kişisel, tekil çıkarlar siyaset biliminin dışına düşer. Siyaset bilimi en genel olanın kendisiyle meşgul olabilir ancak ve herkesin, herkes için iyi olanın kendisiyle meşgul olur. Siyaset bilimi en genel olanın, herkes için iyi olanın kendisiyle meşgul olmakla yetinmez doğa bilimlerinin bölümlerinin iyi yapılma imkanını da mümkün kılar.

Şimdi buradan itibaren politikanın iyisi nedir sorusunun cevabına ulaştığımız anda nihai iyinin ne olduğu sorusuna da ulaşmış olacağız. Aristoteles'in hocası Platon'u eleştirdiği kimi

noktalardan bahsettikten sonra hocasıyla aynı zemini paylaştığı noktadan da bahsetmiştik. Bu nokta erdem veya etik ile ilişkiliydi. Aristoteles'in politika ve etik arasında kurduğu ilişkinin nasıl bir ilişki olduğu sorulabilir. O halde politikanın toplum için amaçladığı iyi, belirlenen diğer amaçlardan daha iyi bir amaçtır. Elbette Aristoteles, etiği politikaya birebir indirgemek istememektedir. Daha çok bu iki disiplinin birbirini tamamlamasından söz etmektedir (Adugit, 2013, s. 121). Etik ve politika arasında belirgin bir ayrım yapmamış olsa da Aristoteles'in etiği politikaya güdümlü ve politikayı da ahlaki olmayan bir etkinlik olarak koyduğu anlamına gelmez. Aristoteles'in ifadelerinden onun politika ve ahlak arasında net bir ayrım yapmadığı ve kendilerine özgü bir tanımlarının olmadığı anlaşılmaktadır. Elbette bu, politikayı ahlaktan bağımsız bir kavram olarak ya da Makyavel gibi gerektiğinde ahlaktan bağımsız davranılabileceği bir disiplin olarak gördüğü anlamına gelmemektedir. Aksine Aristoteles, ahlakın politikaya bağımlı olmasından ziyade politikanın ahlaka bağlı olması gerektiği düşüncesindedir (Arslan, 2018, s. 240). Burada ahlakın mı politikaya, politikanın mı ahlaka önceliği vardır gibi bir sorudan ziyade yukarıda ifade edildiği üzere bunları birbirlerini tamamlayan disiplinler olarak düşünmek daha itidalli bir yaklaşım gibidir.

Peki bu durumda politikanın iyisi nedir? “Aristoteles’e bakılırsa, insanlar elbirliği etmişcesine, politikanın amaç edindiği en yüksek iyinin mutluluk olduğu konusunda uzlaşmışlardır”(Adugit, 2013, s. 121). Aristoteles mutluluğu Nikomakos'a Etik'te şöyle ifade etmektedir. “... mutluluk, en yüce dereceye ait bir erek gibi görünüyor; çünkü onu asla başka bir şey için değil; her zaman kendisi için tercih ederiz ve başka bir şey için asla seçmeyiz; tersine onur, haz, düşünce ya da başka herhangi bir erdem kesinlikle kendileri için seçtiğimiz erdemlerdir... fakat bunları mutluluk için de seçeriz, çünkü bizler bunlar aracılığıyla mutlu olmayı düşünürüz. Buna karşı mutluluk ne bu şeyler için ne de genel olarak kendinden başka bir şey için asla tercih edilmez” (Aristoteles, 2014, s. 62). Aristoteles için mutluluk en yüksek iyidir, nihai iyi mutluluktur ve bütün etkinlikler mutlu olmanın aracıdır. Araçların amaç olması amaçların da araç olması ise mutsuzluğun kaynağıdır. En yüksek iyinin mutluluk olarak konulması onun ne'liği hakkında herhangi bir şey söylemiyor gibidir. Mutluluk nedir sorusu en yüksek iyidir cevabıyla tatmin bulmaz. Burada mutluluk henüz içeriklendirilmemiş olarak karşımızda durmaktadır. Aristoteles'in ifadeleriyle “Mutluluğun en iyi şey olduğunu söylemede anlaşma var gibi görünüyor, ama bundan öte onun daha açık olarak ne olduğunun söylenmesi arzu ediliyor. Belki insanın işinin ne olduğunu kavrarsak, bu gerçekleşebilir. Çünkü nasıl bir flütçünün, bir heykeltıraşın veya bir ustanın, genellikle bir işinin olması ve bunu yaparken en iyi şekilde yapmaları, onların işiyle ilgili görünüyorsa, insan için de böyle düşünülebilir; onun olan bir işi varsa elbette! Marangozun, ayakkabıcının belli işleri ve yaptıkları vardır da insanın bir işi yok mudur?” (Aristoteles, 2014, s. 61). Mutluluğun muhtevasında nelerin barındığını görebilmek için Aristoteles'in bizi yönlendirdiği yer insanın işi nedir sorusunun sorulduğu yerdir.

Aristoteles'in yukarıdaki ifadesi bize insanın işi nedir sorusunu takip etmemizi sağlayacak ipuçları barındırmaktadır. Marangoz, flütçü, ayakkabıcı gibi örnekler üzerinden düşünecek olursak marangozu marangoz yapan belirli yetenekler edinip bu yetenekleri aracılığıyla söz gelimi bir masa yapabilmesidir. Flütçüyü flütçü yapan flütü uygun armonilerle bir sese kavuşturmasıdır. Buradan yola çıkarak insanın işi nedir sorusuna da insanı insan yapan şeyin ne olduğunun cevabı verilebilir. “Aradığımız şey, yalnızca insana ait bir şey... İnsana özgü olan, diğer canlılarda olmayan bir edim, bir etkinlik ya da bir olanak... İnsanı, insan yapan şey” (Adugit, 2013, s. 124). İnsanı insan yapan şey ve böylece insanı diğer birçok canlıdan da ayıran özelliğin ne olduğunu bulmak henüz elimizde

biçimsel olarak duran mutluluk kavramına bir içerik kazandıracaktır. İnsanlar, marangoz, ayakkabıcı, flütçü olabilirler. Ama bütün bunlardan ayrı olarak insanı insan yapan şey nedir sorusu yine öznellik alanını terk etmek için sorulan bir sorudur. İnsanın işi yaşamak, yaşamda kalmak veya yaşamının sürekliliğini sağlayacak faktörleri bir araya getirmek olamaz. Bu insanları diğer canlılardan ayıran bir özellik değildir. O halde insanın işi nedir? Aristoteles insanın doğası gereği akıllı bir yaratık olması sebebiyle kendine özgü bir işinin olması gerektiğinden söz eder. İnsanın işi ise ruhun akla uygun etkinliğidir. Nasıl ki insandaki her bir uzvun kendine özgü bir işi veya işlevi varsa insanın insan olmak bakımından kendine ait işi olmalıdır. İnsanın insan olmak bakımından kendine has işi, onun düşünce ve akla uygun etkinliğindedir (Aristoteles, 2014, s. 65). İnsanın işinin ruhun akla uygun etkinliği olarak konulması ve insanın bu işi iyi bir şekilde yerine getirmesi erdemli davranışın mecburi koşuludur. Burada herhalde ilk etapta fark edilmesi gereken akıl vurgusudur. Ruhun akla uygun etkinliği aklın kusursuzca işini yapması erdemli davranmanın koşuludur fakat “insanın işini bulmak, insanın nihai amacını ya da insansal iyiyi tespit etmek için yetmez. Ne ki insansal iyinin adını koymak için insanın işinin adını koymak gerekir” (Adugit, 2013, s. 127). İnsanın akıl kullanması onun aklını kullandığı her durumda erdemli davrandığı anlamına gelmez. O halde “insan için iyi veya insan için mutluluk, akla uygun etkinlik, eylemdir. İkinci olarak bu akla uygun eylem veya etkinlik, sadece bir imkan veya kuvve olarak kalmamalı, bil fiil olmalıdır. Üçüncü olarak bu eylem zaman zaman gerçekleştirilen bir eylem olarak kalmamalı, bir insanın hayatı boyunca var olan veya sürekli olarak gerçekleştirilen bir eylem olmalıdır” (Arslan, 2018, s. 248). İnsanın aklını bil fiil olarak kullanması erdemli etkinliklerde bulunacağını garantisini taşımadığını elbette Aristoteles’te bilir. Aristoteles bu sorunu çözmek için ruhun doğası ve kısımları kuramını yardımına çağırır. Bu kurama göre ruhun akıl-dışı ve akılsal olmak üzere iki kısmı vardır. Ayrıca ruhun akılsal kısmını da kendi içinde ikiye ayırır. İlk kısım akıllı olan kısımdır ikincisi ise akıl dışı olup akıldan pay alan kısımdır (Aristoteles, 2014, s. 88). Ruhun akıl-dışı yanı bitkisel yan olarak da ifade edilir. Akıl dışı kısmın bir tarafı hem insanlarda hem de diğer canlılarda ve özellikle bitkilerde bulunmaktadır. Bu kısım beslenme ve büyüme kısmını oluşturur (Aristoteles, 2014, s. 89). Ruhun akılsal yanı bilme ve akıl yürütme kudretine sahiptir ve bu özellikleri itibariyle yalnızca insanda bulunur. Aristoteles bu kısmı da ikiye ayırıp birini ilkeleri başka türlü olamayacak nesnelere ilgili olarak diğerini ise ilkeleri başka türlü olabilecek nesnelere ilgili şekilde tasnif eder.

Şimdiye kadar olan kısmı özetlemek gerekirse “a) mutluluk, ruhun etkinliğidir; b) bu etkinlik, erdeme, özellikle en iyi erdeme uygun bir etkinliktir; c) ve nihayet yaşam boyu süren bir etkinliktir. Ruhun yaşam boyu süren esenliği olarak mutluluk, kayıtsız şartsız erdeme bağlılık gerektirir. O halde, erdem nedir” (Adugit, 2013, s. 132)? Aristoteles’in etik alanı için yaptığı en mühim katkısı, davranışların belirlenmesinde deneyimin ve alışkanlıkların büyük öneminin olmasıdır. Bu bağlamda Aristoteles’in etik problemlerinden biri *akrasia* meselesidir. *Akrasia* kelimesi Nikomakhos’a Etik’de “kendine egemen olmama” şeklinde çevrilir. Yani bir güçten yoksunluk ve bir işi yapamama durumu ile karşılaşırız (Aristoteles, 2014, s. 316).

Platon ve Aristoteles için erdemli olmak “nasıl davranacağını bilmek” ile aynı anlamdadır. Nikomakhos’a Etik’de akratik kişi, yaptığının kötü olduğunu bildiği halde bunu yapmaya devam eden kişidir. Bunu yapmasının sebebi ise tutkudur. Aristoteles’e göre *akrasia* bir karakter özelliğidir. Platon ve Sokrates için kötülüğün sebebi bilgisizlikten kaynaklanır. Yani kişi bilmediğinden kötü olanı tercih eder. Bilebilse bunu bilerek tercih etmeyecektir. Bu düşünceleri ile

Aristoteles'ten ayrılırlar. Aristoteles'e göre kişide mevcut olan bir bilgi durumu vardır ancak etkin değildir yalnızca potansiyel halde bulunur. Kişi bilgiyi etkin hale getiremediğinden doğru bilgiye sahip olsa dahi tutkuları sebebiyle yanlış olanı tercih eder. Bu durumu sadece tutku ile açıklamak yeterli değildir. Aristoteles'e göre akrasia bir karakter özelliği olduğundan sadece epistemolojik açıdan açıklamak yeterli değildir. İnsanda bazı erdemler alışkanlıktan kaynaklanır ve sadece erdemler değil kusurlarda alışkanlıktan gelebilir. Akratik kişideki sorun mevcut bilginin etkinleşmemesinden kaynaklanır. Akratik insan bilgiye sahip olduğu halde bu bilgiyi davranışını belirlerken kullanamaz. Bilgiyi potansiyel durumdan aktif hale dönüştüremez. Aristoteles'e göre potansiyel durumun aktif hale dönüşmemesinin sebebi iştaha dayalı arzulardır. Akratik kişinin bilgisi aynı zamanda deneyimden yoksundur. Bu haliyle tümele dayalıdır, tikele değil. Potansiyel bilgi bu sebeple eylemi belirlemez. Bir nesnenin arzulanabilir olması için algılanması gerekir. Kişi bilmediğinden dolayı değil deneyimden yoksun olduğu için ve bu bilgiye evrensel olduğundan sahip olduğu için doğru davranışa yönelemez. Akratik olmayanlarda evrensel bilgi ile tikel bilgi arasında bir uyum söz konusu olduğundan, evrensel bilgi deneyimden doğru oluşturulduğu için ortaya çıkan davranış doğru ve ahlaklı olur (Uslu, 2018, s. 246).

3. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE VE FARABİ'DE AHLAK VE MUTLULUĞUN YERİ

3.1. Mutluluğun Mahiyeti

İlk İslam filozofu olarak kabul edilen Kindi'ye göre felsefe, "insanın gücü ölçüsünde Allah'ın fiillerine benzemesidir." Bununla o, insanın, hikmet, adalet, kudret, iyilik, güzellik ve gerçeklik gibi ilahi sıfatları üzerinde barındırmaya çalışacağı için erdemli biri olabilecektir demek istemektedir. (Kindi, 2002, s. 45). O ahlakı bir felsefe problemi olarak tartışmıştır. Kindi'ye göre insan yaşamının asıl gayesi mutluluğa ulaşabilmektir. O İslam geleneğinde var olan, insanın bir beden ve bir ruhtan meydana geldiği görüşünü benimsemektedir. Kindi'nin bakış açısına göre mutsuzluğun sebebi insanın ruhi yanını unutup yalnızca maddi olan ile ilgilenmesinden kaynaklanır. Oysa insanın özü ruhtur. Gelip geçici olan sözde iyilere yönelmek insanı özünden uzaklaştırmakta ve içsel dengesini bozmaktadır (Kindi, 2002, s. 45). Önemsenen maddi iyiliği kaybetme tedirginliği insanı mutsuzluğa, korkuya ve ümitsizliğe götürmektedir. Kindi'ye göre gerçek mutluluğa ulaşmanın yolu insan için gerçekten iyi olanın ne olduğunu bilmektir. İnsan kendisine iyi gelmeyen, iç dengesini bozan şeyleri ve maddi iyileri umursamadığında gerçek iyiye yaklaşmış olacaktır. Görüldüğü gibi insanın mutluluğu elde edebilmesinin imkanı ruhun durumuna bağlanmaktadır. Kindi, bundan sonra gerçek mutluluğa ulaşmayı erdeme bağlayacaktır. Aynı zamanda insan etrafındakileri değiştirmek yerine kendisiyle barışmalı yani kendisiyle bir uyum içerisinde olmalıdır. Bunun da yolu erdemden geçmektedir (Cevizci, 2017, s. 235). Kindi'nin bahsettiği erdemler Sokrates ve Platon'da da olduğu gibi hikmet, itidal, adalet ve cesarettir (Kindi, 2002, s. 46). Bunlardan en önemlisi insana kendi amacının ne olduğunu bildiren hikmettir. Adalet ise insan eylemlerindeki dengeli olma durumudur. Tıpkı Aritoteles'te geçen insan için mutluluğun yolu itidalli yol ile yani eylemin ve duygunun dengede olması ile mümkündür düşüncesine benzemektedir. Kindi'ye göre maddi iyiler beraberinde tedirginliği de getirir. Huzurlu ve dengeli bir yaşam için ise hikmet şarttır (Cevizci, 2017, s. 235-236).

İslam düşüncesinin önemli filozoflarından biri olan Fahreddin er-Razi'ye göre insan ruh ve beden bileşeninden meydana gelmektedir, gerçek olan da ruhtur. Beden ruhun ihtiyaçlarını yerine getirmek için yalnızca bir araçtır. Razi'de İnsanın özü olan ruh nebati, hayvani ve akli olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bunlar daha sonra Aristoteles'te olduğu gibi rasyonel ve akıldışı olarak ayrılır. Razi'ye göre insanın erdemi ve dolayısıyla mutluluğu elde edebilmesi ruhun akli yanının akıldışı kısmını hakimiyeti altına almasıyla olur. Yaratıcı insanın maddi olandan sıyrılabilmesi için ona akıl vermiştir. Dolayısıyla insan yaratılışı gereği akli ile maddi olandan sıyrılıp ruhun özüne yönelik tefekküre yani felsefeye dalıp gidebilmelidir. Ruhun akıldışı kısmının akıllı kısmı denetim altına alması kötülüklerin, çirkinliklerin dolayısıyla mutsuzluğun olmasına sebebiyet verecektir (Cevizci, 2017, s. 239-240). Aynı zamanda Razi, Hüsn ve Kubh faslında insanın 'hasen'i yani iyi olanı kendi amacına uygun olarak gördüğü şeyler olarak kabul ederken 'kabih'i ise amacına uygun olmayan şey için kullandığından söz etmektedir. Hasen din koyucu tarafından sevilen ve övülenlerdir. Kubh ise din koyucu tarafından yerilen, çirkin şeylerdir (er-Razi, 2018, s. 218). İnsanı akıl sahibi bir varlık olarak yaratan Tanrı ondan övülen işler yapmasını istemektedir. Bu da ancak hikmet sahibi olmakla mümkün görünmektedir.

İbn Sina insan eylemlerinin daha çok sonuçları ile varılması gereken hedefleriyle ilgilenmektedir. Bu nihai amaç insanın kendisini gerçekleştirmesine yönelik olduğundan ebedi saadet etiği olarak ortaya çıkmaktadır. İbn Sina'ya göre insanın kendisini gerçekleştirebilmesi irade kontrolü ile bu da akli yetkinliğe ulaşmak ile mümkündür. Pratik akli yetkinliğe ulaşınca ruhun kısımları olan nebati ve hayvani ruhlar insanın bireysel bütünlüğüne uygun yönetilmektedir. Bu durum erdemini oluşmasına izin verecektir.

İbn Sina, Allah'tan başkasına yönelmenin ve nefse yönelmenin acizliğe işaret ettiğini düşünmektedir. İnsanın tam manasıyla Allah'a yönelmesi ise mutlak kurtuluştur. Dolayısıyla kişi Allah'a yönelerek bu mutlulukla kemale erecek ve bu bakımından kendisinden hoşnut olacaktır (İbn Sina, 2010, s.38).

İbn Sina metafizik kitabının onuncu makalesinde itimada layık en büyük şeyin, akıl ve iyi ahlak olduğundan söz etmektedir. Diğer özelliklerde orta olup bu ikisinde önde olan kimse, diğer özelliklere yabancı olmayıp onların zıt olanlarına yönelmedikten sonra, diğer özelliklerde öne geçen ancak akıl ve iyi ahlakta kendisiyle aynı derecede bulunmayandan evladır. Daha bilgili olan daha akıllı olana ortak olmalı, daha akıllı olan ise ona destek olmalı ve ona başvurmalıdır (İbn Sina, 2005, s. 19).

İnsan arzu ve öfkesinde dengeli ve adil olduğu takdirde mutluluğun adımlarını atmış olacaktır. Aynı zamanda insan potansiyel aklını aktif hale getirebilmek için etkin akla ihtiyaç duyar. Bu bahsedilen etkin akıl Farabi'de ve İbn Sina'da Faal Akıl olarak geçmektedir. İbn Sina'ya göre mutluluğa ulaşabilmek etkin akıldan alınan akledilebilirler ile insanın yaşamdaki yerinin ne olduğuna yönelik bilgilere ulaşmakla mümkündür. Hayatın amacını insanın kendisini bu dünyada öteki dünya mutluluğu için hazırlaması olarak gören İbn Sina, bunun ölçüsünün bilgelik ve erdemden geçtiğini düşünmektedir. İbn Sina'da bu dünya ve ahiret hayatı için bir denge ve ahengin olması felsefe ve dinin birbiriyle ilişkili halde olması ile mümkündür (Cevizci, 2017, s. 260-261).

İnsan için tek bir mutluluk anlayışı olabilir mi? Her bir aletin kendine has bir yetkinliği ve gayesi olduğundan bahseder İbn Miskeveyh. "Bir şey ancak, yetkinliğe ulaştığı, kendisi için mevcut olan ve onun için üretildiği amacı gerçekleştirdiği zaman "iyilik"le nitelenir ve hakikat olmakla övülür" (Miskeveyh, 2019, s. 49).

Her var olan kendi içinde bir gayeye hizmet ederken bu alemdeki en yetkin kabul edilen insanın kendisi için kendinden olan bir amacı olmalıdır. İnsan için bir gayeden söz edebiliyorsak bu gayenin ne olduğunu da bilmemiz gerekir. Ancak her insanın gayesi aynı değildir. Her bir insanda bir çaba bir emek gözlenebilir, kimisine göre sağlıklı yaşayabilmek bir gaye iken kimine göre servet, kimine göre haz olabilmektedir. Bunlara ulaşılmanın asıl sebebi ise mutlu olma isteğidir. Ancak insanlar bu amacı unutup ona götüren bu yollarda çok zaman harcamaktadırlar bu sebeple de asıl gayeden uzaklaşabilmektedirler (Miskeveyh, 2019, s. 52). İnsanların hayvanlar ile ortak yanları vardır. Yeme, içme, üreme gibi. Ortak olan bu ihtiyaçlar insanın asıl gayesi olamaz (Miskeveyh, 2019, s. 54).

Her insan fitraten benzer özelliklere sahiptir. Erdeme götüren ve bununla birlikte mutluluğu amaç edinebilecek bir şekilde vardır insan. Kullanacağı erdemlerin derecelerine göre mutluluğa olan yakınlığı ya da uzaklığı belirlenir ve diğer insanlardan bu yönüyle ayrılır. Her bir insanın durumuna, sahip olduğu mesleğine, özelliklerine göre mutluluğa giden yolu da farklıdır (Miskeveyh, 2019, s. 55).

Mutluluk çeşitlilik arz etmeseydi her şeyin bilgisine daha çok sahip olan kişi dışında mutluluğa ulaşan kimse olmazdı. Dolayısıyla bu durum diğer insanların gayelerinin olmadığını gösterirdi. Gayesi olmayanın varlığının da bir manası olmazdı (Miskeveyh, 2019, s. 57). Şeref, haz, servet gibi amaçlar edinenler bir süre sonra bunların yetersiz olduğunu fark edip daha fazlasına yöneleceklerdir ama bu kez de bu tatmin olunamayan durum mutluluktan daha ziyade cefa vermeye başlayacaktır (Miskeveyh, 2019, s. 59).

İbn Miskeveyh Aristoteles'in mutluluk anlayışı ile ilgili değerlendirmeler yaparak konuyu açıklamaya çalışmaktadır. İbn Miskeveyh'in okumalarına göre, Aristoteles için mutluluğun cinsleri şöyledir: nefisteki mutluluk; ilim, marifet, hikmet gibi. Bedeni mutluluk; bedeninin kendisi için ve başkası için olan mutluluktur. Bedenin dışında olup bedeni kuşatan mutluluk; evlat, arkadaşlar, lüks gibi. Kamil olan nefsteki mutluluktur der İbn Miskeveyh. Diğer mutluluk halinde olmak bir eksiklik halinde olmaktır (Miskeveyh, 2019, s. 60).

Aristoteles'e göre mutluluk sadece kendisi için istenen amaç olmalıdır (Miskeveyh, 2019, s. 63). İnsanın mutluluğu dış etkenlere bağlı değil de kendisinde taşıdığı belli bazı özellikleriyle oluşuyorsa gerçek mutluluğa ve devamlı denilebilecek bir mutluluğa ulaşılmış denilir (Miskeveyh, 2019, s. 64). İbn Miskeveyh'e göre kendisi için istenen mutluluk, insanın fitratında zaten mevcuttur. Bu iyi ve kötü olanı ayırt edebileceğimiz bir güçtür (Miskeveyh, 2019, s. 65). İnsan kendisinde mevcut olan iyi ve övülen bir durumdayken değil de kötü ve övülmeye layık olmayan durumlarını fark edip onları iradesiyle düzeltmeye çalıştıkça erdemli davranışlara yönelir ve bu sebeple mutluluğu elde eder.

İbn Miskeveyh'e göre insanın kendisinde barındırdığı psikolojik yeterlilik, ayırt etme gücünün iyi olması gibi gayret sarf edilmeden, şans eseri kişide var olan yeterlilikler insanı yeterli bir mutluluğa ulaştırmaz. Kişi bunu kendi isteği ile tercih etmesi gerekmektedir. Mutluluğa gidecek yollar mevki makam gibi sebeplerden dolayı yapıyorsa bu mutluluk için bir yol olamaz. Çünkü mutluluk devamlı olma halidir (Miskeveyh, 2019, s. 67). Güzel fiilleri güzelliği için seçmek tam mutluluğu elde ettiğimizi gösterir. Aristoteles'e göre akılsız bir ahlaktan söz edemeyiz. İyi, bir işlevi ifade etmektedir. Mesela bıçağın iyi olanı keskin olanıdır. Aristoteles'e göre iyi ahlak öğretileridir. Böyle olmasaydı çocuklar, gençler eğitilemezlerdi ve haliyle toplum için bir kanun koyulamazdı. Arzusunu kontrol edemeyen kimse özgür de değildir. Mutlu kimse öğrendikleriyle iradesini kontrol altına alabilen kuvvetli zihne sahip kimsedir (Miskeveyh, 2019, s. 71).

İslam felsefesi üzerinde en belirgin etkiye sahip İmam Gazali'ye göre insan yaratılış itibarıyla doğduktan sonra henüz bilgisizdir. Tanrı'nın yaratmış olduğu alemleri ancak idrak yolu ile bilebilmektedir. İnsanda sırasıyla dokunma, görme, işitme, tat alma duyuları yaratılmıştır. Duyular aşamasından sonra insan başka bir aşamaya yükselir. Bu aşamada ise akıl vardır. İnsan akılla idrak edebilmeyi gerçekleştirmektedir. Aklın ötesinde ise başka bir üst aşama vardır ve insan burayı akılla kavrayamamaktadır. Burası gayb denilen yerdir. Nasıl ki akıl ile kavranıp duyular ile kavranamayan şeyler mevcut ise akılla kavranamayıp basiret ile gaybı ve manevi alemleri kavrayabilmektedir. Peygamberlikte bunun gibidir. İnsan kavrayamadığı şeyleri inkar ederek doğru bir tutum sergilememektedir. Beden ruhun isteklerini yerine getirmek için bir araçtır (Gazali, 2016, s. 67-70). Gazali iyiliğin Allah için yapıldığında o şeyin iyi olabileceğini düşünmektedir. İlmi Allah ile ilişkili olan bir alimden ilim talep eden bir öğrenci iyi bir şey yapmaktadır. Kendi tekil çıkarı için bir şeyi talep ederse kötü bir şey yapmış olur demektedir (Gazali, s. 385).

Gazali'ye göre ruh için temel unsur düşünce ve akıl değil, iradedir. İnsan ya madde sevgisiyle veya beden arzuları ile tatmine ulaşır ya da Tanrı'nın buyruklarına kulak vererek ve Tanrı'ya yaklaşacak eylemlerde bulunarak gerçek kaynağına ulaşır. Gazali'ye göre hakikatin tecelli ettiği kalpte, her şey o kişiye apaçık görünür. Görünenlerin kavranması ile kişi iç tecrübesi sayesinde önemli hakikatlere ulaşır. Hakikate ulaşabilenler peygamberler ve ahlaki arınmayı elde edebilmiş velilerdir (Cevizci, 2017, s. 274).

Aristoteles, mutluluğu insanın ulaşabileceği son erek ve son gaye olarak görmekteyken Gazali mutluluğa tasavvufi bir yer açarak Allah'a yakınlaşmak olarak görmektedir. Gazali ve diğer İslam alimlerinin mutluluğu bedensel arzulardan uzakta daha çok manevi ve akli bir haz olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Gazali'ye göre hikmeti ve erdemi elde edebilmiş ruh ancak öteki dünyada gerçek mutluluğa erişebilecektir (Durak, 2014, s. 461).

Endülüs'te felsefenin kurucusu olarak kabul edilen İbn Meserre'ye göre akıl aracılığıyla aşağıdan yukarıya yükselenler peygamber aracılığıyla, yukarıdan alınıp aşağıya iletilenleri kavrar. Tanrı'nın salt iyilik, doğruluk, cömertlik ve gerçeklik olduğunu kabul eden İbn Meserre, hakikate ulaşmanın yolunu Tanrı tarafından insana bahşedilen aklın kullanılması ve Tanrı'nın keşfedilebilecek işaretleri üzerinde düşünmeyle mümkün görmektedir (Cevizci, 2017, s. 275).

İnsanı "küçük alem" olarak nitelendiren İbn Bacce insan ve evren arasında bir bağ kurmaktadır. O, akıl sahibi insanın evrenin biricik parçası olduğunu düşünmektedir. İbn Bacce Kitabü'n Nefs'te Aristoteles'in söylediği gibi, bilgilerin tamamı güzel ve iyidir ancak bazıları daha değerlidir demektedir. Nefs ilminin matematik ve doğa ilimlerinden üstün olduğunu çünkü nefis ilmi bilinmeden diğer ilimlerin ilkelerini öğrenmek mümkün değildir. İnsan iyiyi ve kötüyü ayırt edebilmek için yani erdem sahibi olabilmek için önce nefsinin mahiyetini kavramalıdır (Bacce, 2019, s. 48).

İbn Bacce insanın erdemli bir politik toplumda mutluluğu elde edebileceği düşüncesini önemsemiştir. Farabi'de olduğu gibi toplumu erdemli toplum ve erdemsiz toplum olarak ikiye ayırmıştır. İnsan doğası gereği erdemli bir politik düzende mutluluğu elde edebilir. Kötü bir toplum düzeni kaçınılmaz bir mutsuzluk ve yalnızlığı da beraberinde getirecektir. Erdemsiz toplum kötülüğün belirtilerinden olan istikrarsız, değişmeyen, kararsızlıkların olduğu, bu halde yönetilen bir toplum olacağından mutlu olması mümkün değildir. Sosyal düzensizliğin hakim olduğu böyle bir toplum, gücünü sevgiden alamayacağından insanın metafizik boyutuna yönelik bir ihtiyaç belirleyemeyecektir. Böyle bir yerde ise iyiliğin ve mutluluğun elde edilebilmesi söz konusu değildir (Cevizci, 2017, s. 277-280).

İslam Yeni Platonculuğunun doruk noktasını temsil eden İbn Tufeyl'e göre, insan hakikati arayan bir varlıktır ve hakikati aramanın nihai amacı Tanrı'da yok olma arzusu yani benliğin yok edilmesidir. Gazali ve sufilerin görüşünde olduğu gibi insan maddi ve manevi her ne varsa Tanrı ile kıyaslandığında Tanrı dışında her şeyin hiçlik olduğunu kavrar. Bu sebeple insanın asıl gayesi kendi benliğini hiçleştirip sonsuz olana ve gerçek hakikate ulaşmaya çabalamaktır. İbn Tufeyl'de insanın gelişimi şu şekildedir: İlk aşama, yedi yaşına kadar bedeni ve ruhi gelişimini sürdürdüğü aşamadır. Yedi ile yirmi yaşları bazı pratik ihtiyaçların karşılandığı süreçtir. Yirmi yaşından sonra ise insan merak etmeye dolayısıyla metafiziğe ilgi duymaya başlar. Daha sonra gerçekliğin elde edilmek istendiği, hakikatin anlaşıldığı aşamaya doğru bir geçiş vardır. Son olarak ise insan gerçek mutluluğu elde edebileceği hakikatin bilgisine ve manevi deneyime doğru yükselir (Cevizci, 2017, s. 283).

İslam dünyasında Yunan tarzı felsefenin en önemli temsilcisi olan İbn Rüşd, Aristoteles'ten ciddi anlamda etkilenmekle birlikte Aristotelesçi geleneği İslam düşüncesine bağlamayı amaçlamıştır. Aristoteles'in etiğinden etkilenen İbn Rüşd insanın nihai bir amacının olduğunu ve bu amaca ulaşmaya erdemin yolu ile gidilebileceği görüşündedir. İyi ve erdemli bir yaşam ideal toplum düzeni ile mümkündür. İslam düşüncesindeki ahlaki değerlerin Tanrı'nın emirlerine uyulmasıyla ilişkisini eleştirmektedir. Müslümanlar için insan nihai gayeye ulaşabilmek için Tanrı'nın buyruklarına itaat etmelidir. Oysa İbn Rüşd ahlaki değer ile ilahi erdemler arasında ayırımın olması gerektiğini düşünmektedir. Aristoteles'e yaklaştığı yer burasıdır. İslam dünyasındaki bahsedilen düşünce insanın doğasına uymamaktadır. İnsanın doğası gereği yöneldiği başka amaçlar vardır. Bu amaç ise Aristoteles'te olduğu gibi İbn Rüşd'de de mutluluktur. Bunu gerçekleştirmek ise insanın kendisini yetkinleştirilmesiyle gerçekleşir. İbn Rüşd'e göre insan kendi iç varlığı haliyle özgür bir varlık iken kendisinden bağımsız gelişen dış dünyası ile özgür değildir. İnsan hükmedebildiği konular için sorumlu ve seçim hakkına sahiptir. Hükmedemediği dış şeyler için sorumlu olmamaktadır. İbn Rüşd Aristoteles'te olduğu gibi erdemleri teorik erdemler, ahlaki erdemler, pratik sanatlar ve pratik davranışlar şeklinde ayırır. İnsanın temel amacı teorik erdemlere ulaşmasıyla elde edilebilmektedir. İnsan doğası gereği sosyal bir varlık olduğundan topluma ihtiyacı vardır. Etiğin asıl amacı erdemleri bilmekten ziyade onları uygulamaya geçirmektir (Cevizci, 2017, s. 294).

İbn Rüşd'e göre Aristoteles'in faal akıl için söylediği ebedi, ilahi ve insandan ayrı olması diye bahsettiği faal akıl akl-ı evveldir. Akl-i evvel yani faal akıl insani ve hayvani akıl ile benzerlik gösterse dahi tektir. Ona göre tüm akıllar akl-ı evvelden sudur ettiği için bir ve tektir. Bütün insanların gelişimi ve mutluluğu bu akıl sayesinde var olmaktadır (Rüşd, 2017, s. 36). Aristoteles'te olduğu gibi hikmet, şecaat ve adalet altın orta teorisini oluşturmaktadır. Burada önemli olan bu değerlerin ne eksikliği ne fazlası olmalıdır. Orta yani normal düzeyde erdemlerin yaşanması olmalıdır. İbn Rüşd'e göre toplumda ahlaki erdemleri yaymanın yolu hikmetin hakimiyeti altında olan bir yönetimdir. Devlet ikna ya da zorlama ile vereceği eğitim ile toplumu eğitebilir. Ancak iyi bir devlette toplum zorlanmadan ikna ile eğitimi alabilecektir (Cevizci, 2017, s. 295).

Sühreverdi'ye göre insan için nihai hedef dünya hayatında kemale erebilmek ve ahiret hayatında saadeti bulabilmektir. Ona göre mutluluğu elde edebilmek için İslam düşüncesinde olduğu gibi Tanrı'nın ahlaki ile ahlaklanmak ve O'nun isteği doğrultuda hareket etmektir. Sühreverdi mutluluğu iki şekilde ele alarak evrendeki yetkinlik durumunu metafiziki mutluluk olarak insandaki kemali mutluluğu beşeri olarak ele almıştır. Ona göre mutluluğun kaynağı Tanrı'dan gelen nur (ışrak) dur. Bu nur varlığın, bilginin ve mutluluğun ilkesidir. Beşeri mutluluk insanın arınması ve yetkinleşmesiyle gerçekleşir. Bu yetkinlik insanı metafiziki mutluluğa götürmektedir. Sühreverdi'ye göre asıl mutluluk öteki dünyada elde edebilebilecek olan mutluluktur ve asıl hedef buna ulaşmaktır (Bekiryazıcı, 2021, s. 296).

İslam düşüncesi açısından önemli yere sahip olan İbn Arabi'ye göre erdemin kaynağı dine dayanır. İnsanın kamil olmadan gerçek mutluluğu elde edemeyeceğini düşünen İbn Arabi'ye göre, kemale ermek için gidilen yol dinden geçmediği takdirde kemale ermek eksik kalır. İnsan akli doğruyu ve iyiyi bilebilecek potansiyelindedir ancak her insanda buna ulaşabilecek motivasyon olmayabilir. Herkesin ulaşabileceği temel kaynağı din oluşturmaktadır. İbn Arabi insandan başka insana geçebilecek ahlaki değerlerden söz ederken aynı zamanda tamamen bireye ait deneyimler ile elde edilen ahlaki değerlerden söz etmektedir. Son olarak ise hem bireyi hem başkasını

etkileyecek ahlaki değerler vardır. İbn Arabî'ye göre ahlaki değerler kişiden kişiye değişkenlik gösterdiğinden ahlakın kaynağı dindir (Karaağaç, 2019, s. 151).

3.2. Farabi ve İnsanın Nihai Amacı

İslam dünyasının en büyük filozoflarından biri olan Farabi'nin, Merv şehrinde bir süre eğitim gördüğü ve Bağdat'ta tahsilini tamamladığı bilinmektedir. Hocası Ebû Bîşr Mettâ b. Yûnus'tan Mantık dersi alarak Aristoteles mantığını iyice kavramıştır. Daha sonra Harran'a giderek orada Felsefe ve Mantık alanında daha çok şey öğrenerek bilgisini artırmıştır. Birçok dil bilen ve çok sayıda eser yazmış olan Farabi Felsefe, Mantık, Psikoloji, Musiki, Tıp ve Matematik ilimleri ile ilgili donanıma sahip olmuştur. Farabi birçok ilimle ilgilenmiş olsa da asıl yoğunlaştığı yer Felsefe ve Felsefe'nin din ile ilişkisidir. Aristoteles'in ahlak, mutluluk ve iyi görüşlerinden ve metafiziğinden etkilenen Farabi siyaset felsefesiyle ilgili görüşlerini Medinetü'l Fazıla adlı eserinde bir araya getirmiştir (Tülücü, 2003, s. 9-10).

Macid Fahri, Farabi'deki ahlak tartışmasının kapsamını şöyle belirtmektedir: Farabi, Nikomakhos'a Etik'e ilk şerh yazan filozoflardan biridir. Elde bulunmayan bu şerhlerin varlığı, kendi şerhine atıfta bulunan Farabi ve aynı zamanda, İbn Rüşd ve İbn Bacce'nin atıfları sayesinde bilinmektedir. Bununla beraber Fusulü'l-Münteze'a eserinde Nikomakhos'a Etik'in kayıp şerhinde geçen fazilet, mutluluk, dostluk, siyasi birlik gibi tartışmalar hakkında bilgi verilmektedir. Bu metinlerin yanı sıra Mutluluğun Kazanılması, Mutluluk Yoluna Yönelme, Medinetü'l Fazıla ve İlimlerin Sayımı Farabi ve etik tartışmasının kapsamını oluşturan eserlerdir. Sayılan bu eserlerin içerisinde özellikle *İlimlerin Sayımı* Farabi'nin ahlak anlayışındaki "kısmen Aristocu, kısmen de Eflatuncu olan geniş siyasi bakış açısının etkisini taşır (Fahri, 2020, s. 135).

İslam düşüncesi ile Eski Yunan düşüncesini birleştirmeyi esas alan Farabi, İslam düşünce geleneğinde önemli bir yer oluşturmaktadır. İslam felsefesinde Meşşaiyyun olarak adlandırılan akımın önemli temsilcisi olarak Aristotelesçi kabul edilmektedir. Batı dünyasında Latince Alfarabius ya da Avennasar adlarıyla bilinen Farabi, Aristoteles'ten sonra "ikinci öğretmen"¹olarak kabul görmektedir. Aristotelesçilikten etkilendiği kadar Yeni Platonculuktan da etkilenmiştir. Ortaya koyduğu metafiziğiyle bazıları için İslam Yeni Eflatunculuğunun kurucusudur. Aristotelesçiliği ve Platonculuğu bir araya getirdiği ve dolayısıyla Aristoteles ve Platon'un felsefelerini uzlaştırma çabasından söz edilmektedir. Farabi varlıkları *mümkün-ül vücud* ve *vacib-ül-vücud* olarak iki kategoride ele almaktadır. *Mümkün-ül vücud* var olması mümkün olup zorunlu olmayan varlık iken *vacib-ül vücud* varlığı zorunlu olan yani Tanrı'ya karşılık gelendir. Zorunlu olmayan varlıkların varlığının düşünülmesi ancak olanağını sağlarken, zorunlu olarak var olan yani vacib-ül-vücudun düşünülmesi onun varlığını zorunlu kılmaktadır. Farabi biri zorunlu olan diğeri ise mümkün olan bu varlıkları Yeni Platoncu bir metafizikle birleştirir (Güçlü, 2008, s. 258).

Farabi'nin oluşturduğu varlık sıra düzeninin başında Tanrı bulunmaktadır. Mümkün varlıkların nedensellik zinciri içerisinde sonsuza dek gidebilmeleri mümkün değildir. Bu sebeple varlık düzeninin başında bulunan bir varlık ile son bulmaları gerekmektedir. İlk akıl Tanrı'nın

¹ Muallimi Sani ünvanıyla anılmasının en önemli sebebi, İslam dünyasında ilk kez Kindî'nin başlattığı felsefi harekete ve onun şekillendirdiği Meşşai akıma, kendi inanç ve kültürünün temelini oluşturan uluhiyet, nübüvvet ve mead akidesinin yanı sıra, Platon ve Yeni Platonculuk'tan aldığı bazı unsurları da katarak, oldukça sağlam bir eklektik sistem kurmasıdır. (Ahmet Cevzici, *Felsefe Tarihi Thales'ten Baudrillard'a* İstanbul, Say Yayınları, s.135)

kendisini bilmesiyle sudur etmiştir. Bu bilmenin sonucunda ikinci akıl sudur ederken ilk aklın kendi özünü bilmesiyle Ruh ve Birinci Göksel Cisim sudur eder. Bu durum onuncu akıl yani ay üstü ve yeryüzü yani ay altı dünyaya kadar gitmektedir. Bu Tanrı ve insan arasındaki köprüdür. Farabi akıllı pratik akıl ve kuramsal akıl olarak ikiye ayırır. Pratik akıl yapılması gerekenleri yapmaya yarayan akıldır. Kuramsal akıl ise ruhun yetkinliğe ulaşmasını sağlayan akıldır. Farabi için akıl, basiret yani ayırt etme yeteneği, sağduyu, doğal algılama, bilinç, etkin akıl (faal akıl): insan zihnindeki düşünceyi aktif hale getirdiğinden diğer dört akıldan daha ayrı bir öneme sahiptir. Akılların sonuncusu ise bütün düşüncelerin kaynağı olan Tanrı'dır (Güçlü, 2008, s. 529).

Farabi'ye göre ruh ise, bitkisel, hayvani ve insani olarak üçe ayrılır. Bitkisel ruh, kişinin yaşamının ve soyunun devamı için ihtiyaçlarını giderebilmesi, hayvani ruh, duyarını kullanabilmesi ve bunların sonucunda eylemde bulunabilmesidir. İnsani ruh ise, kendisi için güzel olanı ve iyi olanı seçmekle vazifelidir. Ayrı ayrı parçalardan da oluşsa Farabi'ye göre ruhun asıl ve son amacı mutluluğu elde etmeye çabalamaktır. Bitkisel ruh beslenme ve barınmayı sağlamadan hayvani ruhun kendi vazifelerini yerine getirmesi mümkün olmaz. Aynı zamanda hayvani ruhun vazifelerini yerine getiremeyişi de insani ruhun ulaşmak istediği amacı elde etmesine imkan tanımaz. Bu sebeple farklı parçalardan oluşsa da ruh aynı amaca hizmet etmektedir denilebilir (Farabi, 2020, s. 65-66).

Farabi, açık bilgileri yani zihin tarafından kolaylıkla anlaşılabilen bilgiyi alışıldık ve iyi bilinen bilgi olarak tanımlamaktadır. Bu sebeptendir ki düşünce nesnelere sadece bilinmeyenler ve açık olmayanlar araştırma konusudur. Bilinmeyenlerin sayıları öğrenilerek sayılarının azaltılması sağlanabilir ve böylelikle bilinmeyenlerin sayısının azaltılması, bilginin artmasına vesile olur. Bu duyar ile ya da kuramsal akıl ile veya etkin akıl ile de sağlanabilir (Farabi, 2020, s. 16-17).

Farabi'de mutluluk olarak bilinen salt iyi olandır. Bunun başarılması için yapılan yararlı eylemlerde iyidir. Mutluluk için yapıldığından ötürü bu eylemler iyi olmaktadır. Farabi'ye göre iyi işler asıl iyi olana yani mutluluğa, kötü işler ise mutsuzluğa sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla mutluluk uğruna gidilen yol iyiye mutluluğa engel olacak her türlü yol ve fiiller kötüdür. Mutluluk dışında mutlak iyi yoktur. Farabi'ye göre mutluluk üzerinde böyle bir etkiye sahip olan iyi ve kötü şeyler insanda ya doğal olarak ya da iradi bir şekilde vardır. Burada övülen ise iradi olanlardır (Farabi, 2012, s. 50). Burada insanın yaratılışı itibarıyla bazı hasletleri üzerinde taşısa da iradi yanı ile bir seçim hakkına sahiptir. Bu sebeple iradi olanın daha önemli olduğundan söz edilir.

“Tabii olarak ortaya çıkan yaratılışlar kişiyi sınırlamaz ve onu bir işi yapma zorunda bırakmaz. Fakat, bu yaratılışlar, insanlara, tabii olarak yatkın oldukları, kendilerine kolay geleni yapmak üzere verilmiştir. Bir insan kendi isteğine bırakılır ve dışarıdan hiçbir itici güç onu harekete getirmese, o kendisinin yatkın olduğu şeye yönelir. Bir dış güç onu, yatkınlığının karşıtı olan bir işe doğru harekete getirirse, bu kez de o karşıt şeye doğru hareket eder; fakat bunu zorlama ve güçlkle yapar. Ancak zamanla kazanacağı alışkanlık, onun için bu işi kolaylaştırır. Bir yatkınlık üzere yaratılmış olanların, bu yaratılışlarını değiştirmeleri, doğrusu güç, hatta çoğu için imkansızdır. Bu da, onların, daha doğuştan bir hastalığa uğramaları ve müzmin bir akıl hastası olmalarından ötürüdür.” (Farabi, 1987, s. 82)

3.3. Farabi’de İyi Kavramının Toplumsal ve Siyasal Yönü

Farabi’nin Medinetü’l-Fazıla isimli eserinde yönetici kişinin iyi bir hitap gücüne sahip olmasından ve bu kişideki ruhun etkin akıl ile birleşmiş olmasından söz ettiği görülmektedir. Ayrıca yönetici kişi öğrenmeyi ve hakikati sevmeli, bu dünya nimetlerinden uzak durmayı bilmelidir. Farabi yönetici kişinin peygamber statüsüne yakın gördüğünden bu kişiyi Tanrı’nın isteğiyle gaipten haber verme gücünde olduğunu düşünmektedir (Farabi, 2020, s. 107-109).

Farabi, Siyasetü’l-Medeniyye isimli eserinde kendi düşüncesindeki erdemli kentin özelliklerinin yanında yozlaşmış ve bozuk kentlerin özelliklerinden de bahsetmektedir. Erdemli kentin insanları mutluluk içerisinde erdem bolluğuyla yaşayan bir kenttir. Bu kentin asıl önemli özelliği aklın hüküm sürdüğü bir kent olmasıdır. Bozuk ve yozlaşmış şehirler ise, bilgisiz ve hazzın esiri olmuş insanların oluşturduğu bir kenttir. Onların iyiyi aradığı söylenemez. Bu bağlamda Farabi’nin ahlaki öğretilerinden söz edilebilir. Farabi’ye göre erdemler ahlaki ve düşünsel erdem olmak üzere ikiye ayrılır. Ahlaki erdemler cesareti, dengeyi, adaleti ve özgürlüğü içerir. Düşünsel erdemler bilgeliği, iyi yargıyı ve doğru anlamayı içerir. Farabi kötülüğün insan eylemlerinden kaynaklandığı görüşündedir. Dolayısıyla bu dünyada hiçbir şeyde kötülük var değildir. Kötülüğün olması bilgiden uzak insan eylemleri sebebiyledir. İnsan akıyla iyi ve kötüyü ayırt edebilmektedir (Farabi, 2012, s. 21-22).

Farabi estetik konusunda en son mükemmelliğe ulaşanın Tanrı olduğunu düşündüğünden ona göre en son mükemmelliğe ulaşan en mükemmeldir. Tanrı varlıkların en güzelidir. Tanrı’nın güzelliğinin kaynağı kendi tözüdür. Yaratılmışların güzelliği ise fiziksel niteliklerden doğmaktadır. Tıpkı ay altı dünyasındaki² güzelliğe benzeyen Tanrı’daki güzellik istenir ve bu ölçüde bir mükemmelliğe ulaşılabirise şeylerde de bulunabilir. Bu güzelliğin ölçüsü derin düşünmedir (Güçlü, 2008, s. 530).

Farabi Aristoteles’in Organon adındaki eserini yorumlayarak mantığa dair çözümlerde incelemeler yapmıştır. Farabi’ye göre mantık akli doğru yönetmede ve hata yapmayı engellemede önemli bir araçtır. Dilbilimcilerin mantığı gerekli bulmayıp dili doğru kullanmanın yeterli olmasını kabul etmemiştir. Farabi’ye göre dildeki doğru kullanımı bulabilmek içinde mantığa ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü doğal dilin altında mantık yatar. Mantık dilbilimsel özellikleri bir bütün halinde inceler (Güçlü, 2008, s. 531).

Farabi’nin eserlerine bakıldığında daha çok siyaset, şehir ve saadet kavramlarının ön planda olduğu ve bunların aynı zamanda metafiziğe uzandığı görülmektedir. Dolayısıyla Farabi’nin felsefesinde şehir, siyaset, mutluluk, ahlak ve metafizik iç içedir. Aralarında güçlü bir bağ bulunmaktadır. Mutluluk için “o çok meşhur bir amaçtır” demektedir (Farabi, 1993, s. 26). Mutluluk bazıları için haz, şan, şöhrat vb.dir. Farabi tam da bu noktada gerçek mutluluğun ne olduğunu araştırmıştır.

Sokrates, iyinin bilgi ile aynı olduğunu ve bilginin de mutluluğun şartı olduğunu düşünmektedir (Aristoteles, 2018, s. 15). Aristoteles ise, bilginin araştırılmasının ilk sebebinin merak olduğunu daha sonra aklın olgunluğunu sağlamak ve eksik bilgileri tamamlamak amacıyla yapıldığını öne sürmektedir (Aristoteles, 2018, s. 21). Farabi’de ise, Sokrates gibi bilginin amacının mutluluğa ulaştırmak olduğu görüşü ortaya çıkmaktadır. Farabi, insanın bu dünyadaki işinin ve

²Ay altı dünya, âlemin akıllar (melekler), nefisler ve gök cisimlerinden oluşan semavî bölgesi, ay feleği ile oluş ve bozuluşların meydana geldiği âlemdir. <https://islamansiklopedisi.org.tr/alem#1> (14.03.2022)

amacının mutluluğu elde edebilmek olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla felsefenin amacını insanın mutluluğu elde edebilecek bilgiyi kazandırma yolu olarak görmektedir.

Farabi'ye göre mutluluğun ne olduğunun bilinmesi için insanın ne olduğu, psikolojisi ve varlık hakkındaki bilgilerin yanında insanında ötesinde bütün bir varlık aleminin bilgisini bilmek gerekmektedir. İnsan nedir sorusunun cevabına ise kozmoloji bilgisine sahip olunmadan varılamaz. Farabi'ye göre mutluluğun ne olduğu sorusuna verilen cevapların farklı olması düşünülemez. Düşünülyorsa eğer bu cevabın farklı olmasından ziyade kullanılan metodun ve sorulan soruların farklılığı ve biçimindeki farklılıklar sebebiyledir (Tokat, 2006, s. 133-157). Farabi'ye göre bu karışıklığın çözülmesinin yöntemi dilden kaynaklanan farklılıkları düzeltmekle ve metod farklılıklarının ayırt edilmesine bağlıdır. Birinci problem dilbilim veya gramer bilgisi ile ikinci ise mantık bilgisi ile çözülebilmektedir. Farabi, iyi ayırt etme gücünün önemine değinmektedir. İyi ayırt etme olmadan bir sorunu çözebilmek mümkün değildir. Bu bilgiye ise mantık bilgisi ile ulaşılır. Mutluluğun ne olabileceğine dair farklı yaklaşımların bir diğer sebebi de beyan tarzındandır. Mantık ilmi iyi bir ayırt edebilme gücünü öğretirken beyan tarzını da öğretmektedir. Beyan tarzlarının anlaşılması 'insan nedir?' sorusuna aranan cevaplarla insanı, tabiatın da bilgisine yönlendirmektedir (Tokat, 2006, s. 141).

"Farabi'nin felsefe araştırması ahlaki bir noktadan başlamakla birlikte, mutluluğun ne olduğu ve ona nasıl ulaşılacağı, metafizik bir sistemin inşası ile belirlenmiş olmaktadır. Nitekim Aristoteles'in de belirttiği gibi, "varlık olmak bakımından varlığın bilimi" olan metafizikte ulaşılan hakikat, bütün varlık alanına uygulanır ve o bütün diğer tek tek bilimler için gereklidir. Bu yüzden metafizik, evrenselliği ve konusunun yüceliği nedeniyle diğer bilimler arasında en üst konuma sahiptir" (Tokat, 2006, s. 134).

Farabi mutluluğun yolunu akli bir yaşam ile mümkün görmektedir (Farabi, 2018, s. 1). Nihai mutluluk, yalnızca beden ile değil insan aklının yetkinleşmesiyle elde edilir. Böyle bir mutluluk ise bu dünyada sınırlıdır. Çünkü aklın tüm sınırlarıyla kendisini bu dünyadayken gerçekleştirme mümkün değildir. Bu ancak öteki alemde gerçekleşebilir. Bunun mümkün olabilmesi için ise insanların şehir hayatı içinde entelektüel ve akli bir yaşam sürdürmeleri gerekmektedir. Böyle bir yaşantı için ise bu hayata uygun bir yönetici ve yönetim gereklidir. Farabi'de şehir insanlarının ve milletlerin kendileriyle bu dünyadaki ve öteki hayattaki yüksek mutluluğu elde etmeyi sağlayacak şeyler dört çeşittir; nazari erdemler (teorik erdemler), fikri erdemler, ahlaki erdemler ve pratik sanatlardır. Nazari erdemler, varlıkların ve onların içerdiklerinin akıl tarafından kavranmasıdır. Bunlar fizik, matematik, metafizik ve mantık bilgisidir. Mutluluğun kazanılmasının ilk adımı insanların bu bilimlerin bilgisine sahip olmalarıdır. Farabi, varılmak istenen yere onun bilgisine sahip olunmadan, yollarını bilmeden gidilmeyeceği görüşündedir. Ancak potansiyel olarak insanda mevcut olan bilgiyle hareket ederek bilinmeyene ulaşmak söz konusu olmaktadır. Farabi, apriori kavramları ve yargıları bütün bilgilerin temelini yerleştirerek bilinmeyene ulaşma anlamında bir akıl yürütmeye gidileceğini söyler. "Bilinmek isteyenler bir problem haline getirilir ve her problemde istenen şey, onunla ilgili kesin olana ulaşmaktır." Çoğunlukla kesin bir doğruya ulaşmak mümkün olmayıp bazen sadece tahayyül durumunda kalabilir. Kesin doğruya ulaşılmamasının sebeplerinden en önemlisi yanlış metod uygulaması olabilmektedir. Doğru metodun kullanılması doğru sonuca götürecektir. Hangi metodun doğru kullanıldığını bilmek için ise mantık bilgisine sahip olmak gerekmektedir. Doğuştan var olan bilginin mantık bilgisi ile düzenlenmesi gerekmektedir. İnsan bilmediğini bilmek için bir hocaya ihtiyaç duyar ve felsefi bilgi ile metod ve

mantık bilgisine öğrenerek ulaşabilir. Aristoteles geleneğinde bir şeyi bilmek sebepleriyle bilmektir. Ancak her şeyi sebepleriyle bilmek mümkün değildir. Tanrı'nın bilgisi örnek verilebilir. Ancak Tanrı'nın sebeplerine değil var olduğu bilgisine ulaşılır (Farabi, 2012, s. 25).

Farabi Mutluluğun Kazanılması adlı eserinde fizikten metafiziğe doğru bir geçiş durumunun söz konusu olmasından bahseder. Bir araştırmacının insanı anlama, inceleme durumundan söz edilir. Araştırmacı ilk önce hayvanları inceler ve hayvandan akıllı bir hayvana doğru geçiş yapar. Akıllı varlık olan insanın ilkelerini incelerken ne olduğu, ne ile olduğu, nasıl olduğu, neden ve niçin olduğunu araştırır (Farabi, 2018, s. 10). Araştırmacı fizik dünyadaki varlıklar ile gök cisimlerinin aralarında bir bağ olduğu gibi gök cisimleriyle onların üzerinde olan bir takım akli ilkelerin sonucuna varacaktır. Böylece metafiziğe ulaşması mümkünleşir (Farabi, 2018, s. 12). İnsan potansiyel olarak sahip olduğu akli kendi başına bilfiil hale getiremez. Potansiyel akli aktif hale getirebilmek için bir takım metafizik ilkelerin etkisine ihtiyaç duyar. Ancak bu şekilde akıl aktif hale gelir ve mükemmelliğe ulaşır. Aristoteles, potansiyel olan hiçbir şeyin kendi başına aktif hale gelebileceğinden dolayı potansiyel bir şeyin aktif hale gelebilmesi için onu aktif hale getirebilecek bir başka aktif varlığa ihtiyacı olduğundan söz etmektedir (Aristoteles, 2019, s. 146). İnsan akli da potansiyeldir. Aktif hale gelebilmesi için bilfiil akla ihtiyacı vardır. Buna Farabi ve İbn Sina Faal Akıl demektedir. Durduğumuz yerden mükemmel ulaşmak mümkün görünmemektedir. Farabi için ancak felsefi ve bilimsel anlamda inceleme yapılmalıdır ki akli bir mükemmelliğe doğru ilerleme durumu söz konusu olabilsin.

İnsanın bir başına mükemmelliğe ulaşabilmesi mümkün görünmemektedir. Topluma, toplumsallığa ihtiyacı vardır. Başkalarından öğrenmeye ve başkaları ile yaşamaya ihtiyacı vardır (Farabi, 2018, s. 13). Alemdeki hiyerarşiye benzer bir hiyerarşiyi şehirdeki devlet hayatında görmek mümkündür. Matematik, fizik, metafizik ve medeni ilmin bilgisine ulaşmak ile mükemmelliğe ulaşmak mümkündür. Farabi'de bahsedilen fikri erdem için şunu söyleyebiliriz: belirlenen hedefe hangi vasıtalar ile ulaşılacağı ortaya koyulduğunda bu vasıtaların en uygununu seçip hedefe ulaşıldığında fikri kuvvet en mükemmel şekilde kendisini ortaya koymuş olur. Fikri erdemlerin insan için iyinin, doğrunun, güzelin ne olduğunu kavraması gerekir ki mükemmelliğe ulaşılabilinsin. Bunun için de ahlaki erdemlere ihtiyaç duyulur. Bütün bir sanatta fikri erdemlerin yanında ahlaki erdemlere de ihtiyaç vardır (Farabi, 2018, s. 22). Nazari erdemlerde ise, elde edilen hakikat başkalarının yararına kullanılmalıdır. Burada şu anlaşılmalıdır; nazari ilimle elde edilen erdem bir siyasi organizasyona dönüştürülmesi gerekir. İnsanlar ancak bu şekilde yüksek mutluluğa ulaşabilirler. Platon'un 'ideal devlet' ideal toplum anlayışı ile İslam'daki bazı görüşlerde benzerlik görülmektedir. Her ikisinde de nihai yasa koyucu Tanrı'dır. Farabi'nin 'doğru anlaşılın din, doğru inanç' kavramlarıyla felsefe ve İslam'ı bağdaştırma çabasında olduğu anlaşılmalıdır (Farabi, 2020, s. vii). Aynı zamanda Farabi'deki ideal yönetici Platon'un 'filozof kral'ıyla oldukça benzer özelliklere sahiptir. Ancak Farabi'nin yöneticisi ruhu etkin us ile birleştirdiğinden Tanrı'nın isteğiyle gizli olandan da haber verebilmektedir.

Farabi'de Tanrı, hayat, mutluluk, sevinç, haz, sevgi ve aşkı içinde bulundurur. Bu sebeple insanların Tanrı ile yakınlık kurabilmesi söz konusu olabilmektedir. Aynı zamanda Tanrı, fizikten metafiziğe tüm varlıkların açıklanmasını sağlayabilecek bir imkan sunmaktadır. Tanrı ilk akılsaldır. Tanrı'dan taşınan madde akılsallıktan en uzakta olandır. Sudur nazariyesine³ baktığımızda salt akıl

³Varlığın mutlak birden çıkıp bir sıra düzeni içinde evreni oluşturması anlamında felsefe terimi. · 1. Mutlak bir. · 2. On akıl. · 3. Madde (heyülâ).<https://islamansiklopedisi.org.tr/sudur>. (24.12.2021)

olan Tanrı, taşmaktır. Madde taşmanın son halkasıdır. Bu son halka akılsallığa en uzak olandır ancak yine de akılsallık onda da mevcuttur. Buna göre Farabi, insanın var olanların bilgisine tam olarak vakıf olunamayacağını ancak bir kısmının bilinebileceğini düşünmektedir (Tokat, 2006, s. 146).

Farabi, Siyasetü'l Medeniyye isimli eserinde aklın heyulani olması sebebiyle mükemmel olduğundan dolayısıyla ölümsüz olma yeteneğine sahip olmasından söz etmektedir. Kuvve halinde olan bu akıl, fiil haline geçmeden mutluluk elde edilemez. Kuvveden fiile geçiş, aynı zamanda hissetme derecesinden akletme derecesine geçiştir. Bu geçiş tamamlanınca akıl ve maddeden tecrid olunan makulat farklı bir ontolojik statü kazanır. Ancak bu seviyeye çıkan “bizzat makul” olabilir ve dolayısıyla kendisi hakkında bilgiye sahip olabilir. (Farabi, 2012, s. 14). Varlığı, maddeden ayrılıp suretlerin sureti biçimine dönünce akıl, müstefad yani bilfiil akıl halini alır. Bu da aklın yükselebileceği en üst derecedir.

“İlk Olan maddede olmadığı ve herhangi bir biçimde maddesi olmadığından, tözü bakımından bilfiil akıldır. O, aynı zamanda tözü bakımından akılsaldır (ma'kul). O kendi özünü düşündüğünden ötürü bilfiil akıllı (âkil) ve akıl olur. Demek ki o akıl, akılsal ve akıllıdır”(Farabi, 1987, s. 50). “O, cevheri itibariyle akıldır. (...) Akıl olması yönünden düşünülür (ma'kul) dür; çünkü, O, kendiliğinden akıldır ve bundan dolayı da ma'kuldur. (...) O, kendi özünü düşünür ve kendi özünü düşünmekle, düşünen (âkil) olur. Ve kendi kendisini düşünmesiyle de düşünülen (ma'kul) olur. Sonuç itibariyle, Farabi'ye göre varlık Akıl'dır, İlk İlke'dir, İlk Neden'dir, Tanrı'dır: “İlk Varolan (mevcud) bütün diğer varolanların varlığının (vücut) İlk Nedenidir (sebepe).” Diğer bir ifadeyle Varlık yalnız Tanrı'ya aittir. “Her şeyin suduru ondandır ve her şey ona rücu eder” (Tokat, 2006, s. 147).

Burada varlığın akılsal bir özle açıklandığı görülmektedir. İnsan maddeye karıştığından Tanrı'yı tam olarak idrak edememektedir. İnsanın Tanrı hakkında bilgi sahibi olabilmesini sağlayan akıl sahibi olabilmesidir. İnsan akli sudurun son aşaması olan maddeye yakın olduğu için zayıf durumdadır. İnsan akli maddeden uzaklaştıkça Tanrı'ya yaklaşacaktır. İnsan, aynı zamanda mümkün olunabilecek yetkinliğe ulaşma arzusunu taşımaktadır ve bu arzusuyla en yüksek mutluluğa yönelmektedir. Farabi'ye göre ontoloji, epistemoloji ve ahlaki yetkinlik birbirlerini gerektirirler (Farabi, 2018, s. 17). İnsan akılsal dünyaya doğrudan bağlı olmayıp ay altı dünyaya yani madde dünyasına yakındır. İnsan akli derecelendirilirken Faal Akla en yakın ancak maddeye de uzak değildir. İnsanın Faal Akla yaklaşması için maddeden uzaklaşması gerekmektedir. İnsan ay altı denilen alemde mükemmel olmaya en müsait varlıktır. Aynı zamanda insanın doğasında Tanrı'ya yönelme arzusu vardır. Tüm varlıklar kendi doğaları gereği özlerine dönme arzusu içindeyken bu arzuyu en fazla duyan insandır. Bu durum insanı doğasına yönlendirecektir (Tokat, 2006, s. 149).

Farabi, ay altı düzenden söz ederken en alta “ortak ilk madde”yi koymaktadır. Buradaki maddeden ilk olarak dört unsur ortaya çıkarken daha sonra madeni cisimler, bitkiler, dil ve düşünceye sahip olmayan hayvanlar ve sonunda dil ve düşünceye sahip olan hayvanlar ortaya çıkmaktadır. Burada bir karışımdan söz edilmektedir. Yalnızca insan, sonuncu karışımın ürünü olarak meydana gelir ve yalnızca insan, dil ve düşünceye sahiptir. Aynı zamanda kendi suretiyle olması sebebiyle ne maddedir ne de alettir. Asla başka bir tür için de değildir. Bu bakımdan insan, mükemmelliğe daha yakındır (Farabi, 2018, s. 55-57).

İnsan akli kuvve akıldır ancak ay üstü akıllardan eksiktir. İnsan eksik olan yanını tamamlama arzusunda. Bu bakımdan insan zihninin tamamlanması en yüksek iyi olan mutluluk için gereklidir. Farabi'nin bahsettiği ay altı alem insanın hatta tüm varlığın Tanrı'dan taşarak kendi özünden yabancılaşmasıyla ortaya çıkan bir alemdir. Tanrı'dan taşan varlık tekrar Tanrı'ya yönelmek, O'na ulaşmak isteyecektir. Mutluluk insanın asıl amacıdır. İnsan, bu dünyaya mutluluğu elde edebilmek maksadıyla gönderilmiştir. Nihai mutluluğun bilgisine sahip insan kendi aklının Tanrısal bir akıl olduğunun da farkında olmaktadır. İnsanın amacı gücü ölçüsünde Tanrı'ya ulaşmaktır (Tokat, 2006, s. 151). Farabi açısından insan mutluluğa ulaşmak gayesindedir. Bu gayeyi gerçekleştirebilmek için ise kendisinde mevcut olan bil kuvve akli bil fiil akılla aktif hale getirmeye çabalamalıdır. Bu ise ancak nihai mutluluğun ya da nazari mutluluğun bilgisine gidilecek yolları bilmek ile mümkündür.

Mutluluk, insan ruhunun varlık bakımından kendisine dayanacağı bir maddeye ihtiyaç duymayacağı bir mükemmellik derecesine ulaşmasıdır. Çünkü o bu noktada cisim-dışı ve maddeden bağımsız varlıklar grubuna dahil olur ve ebediyen bu durumda kalır. Farabi burada sonsuz bir mutluluk anlayışından söz etmektedir. İnsan ruhu maddeden ayrılrsa dahi sürekli bir mutluluk halinde ve gayesinde olacaktır. Mutluluk tam anlamıyla elde edilemeyip sürekli bu gaye ile var olacaktır (Tokat, 2006, s. 59). Farabi'ye göre insan doğruyu, iyinin ve güzelin manasını kavradığında faal akla ulaşmış olur. Faal akla ulaşan ise mutluluğa ulaşmış olmaktadır. İnsan mutluluğa öteki dünyada ulaşır. Bu alem gerçek mutluluğu sahte mutluluktan (haz, şan, şeref, şöhret gibi) ayırt edebilmek için geçici bir yerdir. Asıl mutluluk bu dünyada kazanılan amellerle diğer alemde elde edileceklerdir.

Farabi tasavvufçuları dünyayı terk etmeleri konusunda eleştirmiştir. Kendisi de bir anlamda mistik yanı olan biridir ancak o dünyadan kaçınmayı değil, onu aşmayı öğütler. Daha önce de belirtildiği gibi Farabi için iyi yaşamın şartı bil kuvve aklın bil fiil akılla potansiyel hale gelmesi ile ilgilidir. "Faal akla yükselmenin yolunun önce bu dünyanın bütün akılsallarının bilinmesinden geçtiğini belirtir. O halde tanrısal aleme yükselmenin ve mutluluğa erişmenin yolu bu dünyanın reddinden ve ondan kaçmaktan değil, onu bütün derinliği ve genişliği ile bilmekten geçer" (Farabi, 2020, s. xix).

İdeal Devlet'de Farabi, ilk sebebin ne olmadığından söz eder. İlk neden olmak neyi ifade eder? Tanrı ilk neden olduğundan mükemmel olmak zorundadır. Onun dışında kalanlarda eksiklik vardır. Mükemmellik, kendine yeterli olmak demektir. Samed demektir. Çünkü her eksiklik bir tür yokluktur. Düşünmek gibi canlılık gibi durumlar insanın tanımını oluşturur. İnsan, bölünür ve tanımlanabilir bir varlıktır ancak Tanrı bölünmez ve tanımlanamaz. Tanrı için niçin sorusu sorulmaz çünkü Tanrı'nın sebebi yoktur. Aynı ölçüde bir varlık olmadığı için de Tanrı'nın mahiyetinden bahsedilmez (Farabi, 2020, s. 11). İnsanın bedeni ihtiyaçları olduğundan akli kullanmak devamlı olmayabilmektedir. Akıl madde ile ilişkili olduğu için bil fiil halde değildir. Tanrı bil fiil akla sahiptir çünkü maddeye ihtiyaç duymaz. Tanrı bil fiildir demek, bütün diğer sıfatları kendisinde barındırmak demektir.

Farabi, değişmemeyi mükemmelliğin bir kriteri olarak görür. Toprak, hava, su, ateş gibi elementlerin karışımıyla mizaç ortaya çıkar. Önce cansız varlıklar, sonra hayvan ve daha sonra insan meydana gelir. İnsan da potansiyel bir akıl mevcut fakat mükemmeliyetleri henüz yok.

Farabi, akıl yürütmenin mahiyeti hakkında şöyle düşünmektedir. Akıl, akıl ile ulaşılabilenlerle ilgilenir. Tümel bilgi ile ilgilenir. Kürsü için aklın bilgisine ihtiyaç yoktur bu tikel

bir bilgidir. Tikel bilgi (duyuların bilgisi) için akla ihtiyaç yoktur. Tümelde ise aklın bilgisine ihtiyaç duyulmaktadır. Farabi, bil kuvve aklın bil fiil akla ihtiyaç duymasını, gözün görmesi için ışığa duyulan ihtiyaç gibi düşünmektedir (Farabi, 2020, s. 80). Göz görebilme potansiyeline sahiptir. Ancak mevcut potansiyeli kullanabilmek için başka bir şeye ihtiyaç duymaktadır. “İnsandaki akılsal kuvvetin fiile geçmesi için Faal Akıl’dan kendisine gelmesi gerekli olan yeti ona gelince, daha önce verili olup tahayyül kuvvetinde muhafaza edilen duyusallar, akılsal kuvvette ilk akılsalları meydana getirir” (Farabi, 2020, s. 81). Faal akıl, özü bakımından tektir. Ruhül kudüs, melek, gayri maddi bir varlıktır.

Farabi, insanda idrak edilen şeye duyulan eğilim iradedir der. İnsandaki ilk akılsallar, insanın mükemmelleşmesi için ilk aşamadır. İnsana verilen bu akılsallığın sebebi sadece mükemmelleşmenin tamamlanmasını sağlamaktır. Bu nihai mükemmellik ise mutluluktur (Farabi, 2020, s. 83). Farabi’nin mutluluk kavramı için kullandığı tanım, onun yalnızca kendisi için istenen iyi olmasıdır. İnsanın mutluluğu elde etme isteği dışında daha büyük bir şey yoktur. Mutluluğu elde edebilmek için bazı iradi eylemlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu iradi eylemler mutluluğa götüreceği için güzel erdemlerdir. Mutluluktan uzaklaştıracak eylemler ise kötüdür. Farabi mutluluğun bu dünyada tam olarak gerçekleşmeyeceğini düşünmektedir. Çünkü insan bedene ihtiyaç duyarak var olur. Beden ise arzu ve hevesleri olan bir varlıktır. Mutluluğu elde etmenin şartı bedensel hazları sınırlamaktır. Bedenden bağımsız bir yaşam için bu dünyada bedenle olan ilişkiyi sınırlandırmak ve aklı yetkinliğe ulaştırmak gerekmektedir. Farabi bunun yolunun felsefeden geçtiğini düşünür. Ayrıca mutluluğun teorik olarak ne olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Daha sonra mutluluk, arzu kuvveti olarak bir amaç, gaye, ideal haline getirilerek elde edilebilmektedir (Farabi, 2020, s. 84).

İnsan yaradılışı mükemmelliği gerçekleştirmek için kendi başına yeterli olabilecek şekilde değildir. En üstün mükemmelliği elde etmenin yolu başkaları ile yardımlaşarak elde edilir. Farabi burada insanın toplumsal bir varlık olduğunu ve üremeye ihtiyaç duyduğunu bunun için de bir aileye gereksinim olduğunu düşünmektedir. İnsan mükemmelliğe inzivada ulaşamaz. Şehrin dışında mükemmelliği ve en üst iyiyi bulabilmek mümkün görünmemektedir. Ancak iyiyi elde etmek iradenin ve seçimin ürünüdür. Her şehirde iyiyi tercih edebilmek mümkün değildir. Bazı şehirde kötülüğe sebebiyet veren bir toplum ya da yönetim olabilir. Bu sebeple ancak iyiyi ve erdemi amaç edinen bir toplum ve yönetim faziletli bir toplumdur. Böyle toplumlarda mutluluğu ve nihai mükemmelliği elde etmek mümkündür. Farabi bu sebeple şehrin yöneticisinin filozof olması gerektiği düşüncesini savunur. Ancak her toplumda filozof olmayabilir bu durumlarda yönetici olacak kişide aranması gereken bazı özellikleri sayar (Farabi, 2020, s. 99). Yönetici insan, sıradan biri olmamalıdır. Yönetici tabiatla doğmuş olmalıdır ve o kişi yöneticilik ile ilgili özellikleri, tutumları kazanmış olmalıdır. “Ameli akıl, nazari akla hizmet için vardır. Nazari akıl ise başka bir şeye hizmet için değil, mutluluğa ulaştırmak için vardır” (Farabi, 2020, s. 84). İnsandaki bil kuvve akıl bil fiil akılla aktif hale geldiğinde insan, Faal Akıl’a ulaşmış olur. Kendisine Faal Akıl’ın indiği insan kendisine “vahiy” gelen insan olmuş olur. Sonuçta bu insan, bilge biri, filozof biri, tanrısal akıllı kullanan mükemmel bir düşünür, bir peygamber olur. Bu insan, en üst mertebede ve mutluluğa en yakın yerededir. Bu insanın diğer insanları bu mutluluğa ulaştırabilmek için yolları ve yöntemleri olacaktır. Bu kişi aynı zamanda bulunduğu şehrin yöneticisi olmalıdır.

Farabi’ye göre erdemli şehrin karşısında bu şehre zıt şehirler vardır. Bunlar: Cahil şehir, bozuk şehir, karakteri değişmiş şehir, doğru yolu bulamamış şehir, yanlışlık içinde olan şehir. Bu

şehirler görünüşte mutlu gibi görünseler de gerçekte mutluluğa ulaşamamış şehirlerdir. Çünkü onlar görünüşte iyi olan şeylerin gerçekte de iyi olduklarına inanırlar ki bunlar, servet, şan, şöhret, zevklerinin peşinden özgürce gidebilmedir. Bunların toplamı mutluluktur. Ancak bunlardan mahrum olmak mutsuzluğa sebep olmaktadır (Farabi, 2020, s. 111). Ahlak ve siyaset alanında fikri kuvvete ihtiyaç duyulmaktadır.

Aristoteles'i takip eden Farabi Tanrı'nın aklettiğini, düşündüğünü hatta bizzat akıl olduğunu söyler (Aydınlı, 2017, s. 40). Tanrısal öz bilmek için ve bilinmek için kendisi için yeterlidir. Tanrı kendi kendisi için yetkin bir varlık olduğundan, "doğru ve gerçek" olmaya en layık olandır (Aydınlı, 2017, s. 44).

Farabi'nin tanrısı aynı zamanda aşk ve sevgi objeksidir. En yüksek derecede yüceliğe, ululuğa sahip olan Tanrı ilk sevilen ve ilk aşık olanıdır. Tanrı bunun yanında mutluluk, sevinç ve hazı en yüksek derecede duymaktadır (Aydınlı, 2017, s. 46). Farabi'ye göre insan Tanrı'nın varlığını kavrayabilecek derecede uyum içerisinde değildir. Tanrı'nın hakikatini insanın kavrayamayacağını söyler (Aydınlı, 2017, s. 50). "İnsan diğer varlıklardan farklı olarak kendinden başka şey için ne araç olur ne de hizmetçi" (Aydınlı, 2017, s. 71).

3.4. Farabi'de İnsan ve Amaç Olarak Mutluluk

Farabi'de insan, dört unsurdan başlayarak, sırasıyla madenler, bitkiler ve düşünmeyen hayvanlara kadar yükselen ay-altı oluş dünyasının en son düzeyinde yer alan en karmaşık dolayısıyla en mükemmel tabiat varlığıdır (Aydınlı, 2017, s. 79). İnsan dilediği gibi yapıp etme kabiliyetine sahip irade sahibi bir varlıktır. Bu nedenle sorumludur. İrade, arzu edilene yönelmez. O halde iradeyi meydana getiren arzudur.

Farabi Fusulü'l Medeni isimli eserinde mutluluğu mutluluğun ne olmadığı üzerinden tartışır. Buna göre "mutluluk, kendisiyle mutluluk elde edilen fiillerin bir karşılığı değildir; mutluluk, öğrenme vasıtasıyla elde edilen hikmetin, bir önceki öğrenmenin bir karşılığı olmadığı gibi, kendisiyle mutluluk elde edilmeyen fiillerden terk edilenlerin bir karşılığı da değildir; yine mutluluk, eğer insan onu öğrenmemiş, onu terk etmemiş olsaydı, insanın hoşlanacağı rahatlığın da bir karşılığı değildir; mutluluk lezzetin, öğrenme (ta'allum)den meydana gelen bilgiyi takip ettiği takdirde, öğrenmenin bir karşılığı olmadığı, onun, insan, öğrenmeyi tercih edip, rahatlığı terk ettiğinde, insanın çektiği zahmet, güçlük ve acının da bir karşılığı olmadığı; ancak lezzetin karşılığı olduğu gibi de değildir. Bilakis, mutluluk öyle bir amaçtır ki, bu amaca (bilginin, öğrenim ve tahsilin; sanatların, bu sanatları öğrenmenin ve onları yapmakta sebat göstermenin bir neticesi olması gibi), faziletli fiillerle ulaşılır" (Farabi, 1987, s. 59-61).

Farabi'ye göre insan, akıl, ruh ve nefsten oluşur. Her üçünün merkezi kalptir. İnsanın özünde ise akıl vardır ve bu akıl felsefenin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Felsefenin temel amacı da en yüce varlığın bilgisine ulaşarak asıl mutluluğu elde etmeye çalışmaktır. İnsanın bir başına mutluluğu elde edebilmesi mümkün görünmemektedir. Bunun için şehir yaşamına ve bir devlete aynı zamanda yöneticiye ihtiyaç vardır. Yöneticilerin belirli özelliklere sahip olması gerekmektedir. İnsan oluş ve bozulma tabii bir varlıktır. İnsan, iki basit bileşenin yer aldığı alemdir. Bu iki basit bileşen madde ve surettir. İnsan bir diğer tanıma göre canlıdır ve canlı olmasının yanında düşünendir ve ölümlüdür. İnsan doğuştan bir katip ya da zanaatkar değildir ancak bir sanata ya da bir yeteneğe eğilimli doğar. Genel anlamda kolay olanı yapmaya eğilimli olan insan, ahlaki erdemlere ve kötü eylemlere doğuştan sahip değildir (Görkaş, 2013, s. 294).

Farabi’de insan akılı düşünmesini sağlayan ve dünyalar arasında geçişini sağlayan bir işleve sahiptir. Farabi akılı dörde ayırır. Bilkuvve, Bilfiil, Müstefad ve Faal Akıldır. Bilkuvve akıl insanda mevcut olan bir yetenek bir güç olarak akıldır. Bilfiil akıl, bilkuvve aklın soyutlanmasını sağlayarak bilfiil hale getirir. Maddeden bağımsız suretlerin akledilmesine ise müstefad akıl denmektedir. Bu akıl filozofların ulaştığı son akıldır. Daha ileri olan Faal Akla ulaşmanın son evresidir.

Farabi’ye göre insanın mutluluğunun varoluşundaki maddi yanının bir bakıma yok edilmesiyle bağlantılı olduğunu anlıyoruz. Bu görüşün ortaya çıkardığı durum mutluluğun, maddi olandan uzaklaşınca ulaşılabilecek bir şey olduğu anlaşılmaktadır (Aydın, 2017, s. 103). İnsan, tanrısal olana ulaşma imkanıyla donatılan biricik bir varlıktır. Buna göre, varoluşunun metafizik temelleri açısından insanın tanımı, Tanrı ve tanrısal varlıklarla bir bakıma ortak olarak bulunan rasyonel düşünmeyi içerisine doğrudan almaktadır. Farabi en son mutluluk düzeyine ulaşan insanı tanrısallıkla nitelendirmektedir (Aydın, 2017, s. 103). Farabi’ye göre son mutluluğa ulaşmanın yolu tüm maddi olandan sıyrılıp ona ihtiyaç duymayacak yetkinliğe ulaşmakla mümkündür (Aydın, 2017, s. 109).

Aristoteles’e göre, mutluluğu sadece bu dünyada elde edebiliriz. Farabi için insan, iyi, kötü (fasık), ve bilgisiz (cahil) insan olarak üçe ayrılır. İyi insan, erdemli olan ve bilgisiz insanla tamamen zıt olandır. Kötü insan, erdemli olma ile bilgisiz olma arasında orta bir noktada bulunur. Bilgi açısından aşağı yukarı erdemli insana katılır ancak uygulama konusunda bilgisize katılır (Farabi, 2020, s. 112). Farabi’ye göre bizzat hayatın içerisine girip onu nihai ideallerimizle biçimlendirmedığımız takdirde mutlu olmamız mümkün değildir (Aydın, 2017, s. 122). İnsanın bütün ruhsal yetileri, teorik akla hizmet etmek için yaratılmıştır ama teorik akıl başka bir şeye hizmet etmek için değil, mutluluğa ulaştırmak için vardır (Aydın, 2017, s. 123). Ona göre her var olanın bir gayesi vardır. İnsanın gayesi ise mutluluğa ulaşabilmektir. İnsan böyle bir donanıma kendisinde sahiptir. İnsan iradi bir varlık olduğundan “mutluluğu arayıp aramamaya ve iyiliği, kötülüğü, güzeli ve çirkinini yapmaya güç yetirir” (Farabi, 2020, s. 85).

Farabi’ye göre, mutluluk mertebesine ulaşabilmek için “bazısı fikri, bazısı bedeni olan fillerin mutlaka yapılması gereklidir. Bunlar gelişigüzel fiiller değil, kesin ve belirli istidat ve melekelelerin sonucu olan kesin ve belirli fiillerdir. Çünkü mutluluğa engel olan iradi fiillerde vardır. Yüce mutluluğun elde edilmesi insan varlığının amacı olunca insan mutluluğun ne olduğunu bilmeye, onu amaç edinmeye ve göz önünde tutmaya ihtiyaç duyar. Ayrıca mutluluğu elde etmek için yapılması gereken şeyleri bilmesi ve yapması gerekir” (Aydın, 2017, s. 127).

Bütün insani faaliyetlerde olduğu gibi din fenomeninin varlık gerekçesi de mutluluktur. İnsana özgü mutluluk ise ancak başkalarının da katıldığı bir yaşayış ile mümkündür. Farabi’nin siyasi felsefesi öncelikle mutluluğun ne olduğunu tartışır ve bu kanalı kullanarak metafizikte olan bağlantısını temellendirir (Aydın, 2017, s. 170).

Farabi’de gerçek mutluluk ve sanıya dayalı mutluluk vardır. Ancak gerçek anlamda yalnızca bir mutluluk vardır. O halde bunu ayırmalıyız. 1) Öyle olmadığı halde mutluluk olduğu sanılan (sanıya dayalı mutluluk), 2) Gerçek anlamda mutluluk olan mutluluk ki o, kendisi için istenir. Kendisi ile kendisinin dışında bir şeye ulaşmak istemez. Ve ona ulaştığında istek sona erer. Mutluluk salt iyiliktir. Bu mutluluğun başarılması ve elde edilmesi için yararlı olan her şey iyidir; ancak, bu iyilik, onların özünden değil, mutluluk için yararlı olmalarındandır. Herhangi bir şekilde mutluluğa giden yolu tıkayan her şey ise, salt kötülüktür (Aydın, 2017, s. 171). İnsanın yaratılışça farklılıkları üzerine söylenenlerin ışığında denebilir ki her insan, mutluluğun ne olduğunu ve bu

konuda neler yapması gerektiğini kendi başına bilemez. Onun bir yol göstericiye ihtiyacı vardır. Bazılarının kılavuzlanmaya az, bazılarının ise çok ihtiyacı vardır (Farabi, 2020, s. 94-95).

Farabi'ye göre toplum iki insan tipini içerisinde barındırmaktadır. Mutluluğu amaç edinen insanların çoğu onu tasavvur ederek değil, ancak hayal ederek amaç edinir. İnsanların çoğu, benimsenen, uyulan ve yüceltilen ilkeleri, tasavvur edilmiş şekilleriyle değil, ancak hayal edilmiş şekilleriyle kabul ederler. Mutluluğu tasavvur edilmiş şekliyle kabul etmiş kişiler bilge kişilerdir. Bu şeyleri nefislerinde hayal edilmiş şekilleriyle kabul eden ve amaç edinenler ise, inanan (mümin) kişilerdir (Aydınlı, 2017, s. 183).

Farabi takip ettiği gelene uyarak, insani mutluluğun toplumsal yaşayış içerisinde gerçekleşebileceğine inanmaktadır. Mutluluk kolektif bir olgudur ve başkalarıyla paylaşmamız gereken bir hayatı şart koşar. Hiçbir insani varlığın hatta en mükemmel insanın bile örgütlenmiş bir topluluk içinde karşılıklı işbirliği olmadıkça mükemmellik ve mutluluğa ulaşması mümkün değildir. Şu halde Farabi'ye göre topluma bir ortak yan kazandıracak olan dindir. Farabi mutluluğun bu dünyada ve öte dünyada elde edilebilmesi için gerekli olanı tasvir ettikten sonra, bütün bunlar toplumun görüşlerinin inançlarının ve işlerinin birleşmesini sağlayan sınıflarını birleştirip bağlayan ve düzen içerisine sokan ve böylece gözetilen gayeye yani yüce mutluluğa ulaşıncaya kadar işlerde yardımlaşmayı ve işbirliğini gerçekleştirecek olan ortak bir dinin şehirlerde bulunmasıyla mümkün olur (Aydınlı, 2017).

Eski Yunan felsefesi ve İslam felsefesi ahlakın amacını mutluluk olarak görürler. Bu sebeple mutluluk insanın nihai amacı haline gelmektedir. Kişi bilmenin felsefesini öğrendiğinde mutluluğa ulaşabilir. Kişi kendi doğası ile uyum içinde olduğunda en iyi olan mutluluğu elde etmiş olur. Aristo felsefesinde iyiye yakın oluş mutluluğa yakın oluşturmaktadır. “Eudaimonia, tam bir uyanıklık ve farkındalık, canlılık ve bilinçlilik halidir. Mutluluk olarak tercüme edilen eudaimoninin tam olarak geldiği mânâ budur. En olgun ve tam bir mutluluk fikri, orta yol ve canlı hareketli bir hayattan geçer” (Uslu, 2018, s. 471).

Farabi'ye göre insanın mutluluğu elde edebilmesi için tam ve mükemmel olan akla ihtiyacı vardır. Ancak insanın akli aciz ve sınırlı olduğundan daha üst bir akla yani aslında vahye ihtiyacı vardır. Çünkü insanın zaten üzerinde düşünerek elde edebileceği bir bilgiyi vahyin ona iletmesinin bir anlamı olmazdı. Ancak insan akli böyle değildir. Bu sebeple kendisinde mevcut akli aktif hale getirebilmek için din önemli bir etkidir. Dinlerin vereceği bilgiler insan akıyla kavranabilecek durumda olmayan bilgilerdir. Hatta bazı bilgiler akla aykırı gibi de olabilmektedir. İnsanın mükemmelliğe yani mutluluğa ulaşabilmesi en mükemmel olanın bilgisine ulaşmak ile mümkün görünmektedir (Farabi, 2020, s. 55).

Farabi insan dahil bütün varlıkların hatta en aşağı maddenin dahi Tanrı'dan pay aldığını belirtir. Bu sebeple insanın yapacağı şey mutlak bilince tekrar dönmeye çalışmasıdır. Ancak insan en altta bulunan maddeye bulaştığı için buradan tekrar mutlak bilince dönmeye için bir çabaya ihtiyacı vardır (Tokat, 2006, s. 155).

4. MUTLULUK VE İYİÜZERİNE

4.1. Aristoteles ve Farabi’de Mutluluk ve İyinin Karşılaştırması

Aristoteles ve Farabi’ye göre insanın, bazı mertebeleri aşip kendi başına ahlaklı olması beklenemez. Bunun için bir siyasi otorite gereklidir. Bunun temellendirmesini insan tabiatına bağlar (Özturan, 2017, s. 17). Bir ilmi oluşturan asıl öge ona ilişkin yargıları anlatan ifadelerdir. Aristoteles’te önermeler; fiziki, mantıki ve ahlaki önermeler olarak üçe ayrılır. Farabi’de ise bu önermeler; nazari, mantıki ve amelidir. Aristoteles’te bahsedilen ahlaki önermeler Farabi’deki amelî önermelerle aynıdır. Ahlaki önermeler “Hırsızlık kötüdür”, “Adalet iyidir”, “Bu yaptığın kötüdür” gibi insan iradesine bağlı değer bildiren cümlelerdir. Peki bir şeyin iyi ya da kötü olduğunu nereden anlıyoruz? Ahlakın kaynağı nedir? Kutsal kitaplar mı? Sezgiler mi? Duygularımız mı? Akıl mı? Nereden biliyoruz? Bu sorular ahlakın kaynağı problemini oluşturur. (Özturan, 2017, s. 18). Dolayısıyla araştırma konusu olan iyinin ne olduğuna dair temel soruları ortaya çıkarır. Bu sorulara verilen cevaplardan bazıları, haz, tabiat, sezgi, duygu, toplum, Tanrı/ilahi vahiy veya akıldır.

Aristoteles, ahlakın kaynağının teorik akıl olduğunu düşünür. Teorik aklın kullanılmasını sağlayan pratik aklın ise çevre ve toplumdan da etkilendiğini kabul eder. “Kendine yeter olması” bakımından mutluluğun nihai gaye olduğunu bulan akıl, “insanı insan yapan nitelik olarak” da ahlaki hayatın temeli olmaktadır. Farabi ve Aristoteles’te ahlaki önermenin kaynağı akıldır. İnsan akli ile iyi ve kötü önermesine ulaşabilir.

Aristotelesçi ahlak tartışmasında siyaset bilimi, en genel kategoriyle ilişkili olması itibariyle özel bir konumda bulunur. Aristoteles geleneğinde ahlak ve siyaset iki ayrı bölüm olarak ele alınıyorsa da Farabi’de bu bölümlere rastlanılmaz. Farabi’ye göre ahlak “mutluluğun tanımını, devlet ve milletlerde yaygın fiil ve vasıfların sayımını (ihsa) ve bu fiillerin erdemlisini erdemsizinden ayırmayı gaye edinen bölüm olarak tasvir edilir.” Siyaset ise “erdemli vasıfları ve yönetimleri şehir ve milletlerde yerleştirme yöntemini ve erdemli fiil ve yönetimlerin mevcudiyetini sağlayan yüce fiilleri tanımayı gaye edinir.” (Fahri, 2020, s. 135)

Aristoteles’e göre güzel her şey övülürken kötü olan ve aşağı olanlar yerilir. Erdemler güzel olanlara hükmederken kötü huylar aşağı olanlara hükmeder. Erdem ve erdeme teşvik edenler iyi olarak görülürken bunların dışında kalanlar kötü olarak görülmektedir (Aristoteles, 2019, s. 55-56). Farabi’de ise övülen ve iyi kabul edilen eylemlere ulaşabilmek insanı mükemmelliğe götürmektedir. Bu mükemmelliğe ulaşabilmek kolay görünmemektedir. Bunun için insanı mükemmelliğe götürebilecek şeylerin araştırılması ve bunun için gerekli çabanın gösterilmesi gerekmektedir. İnsan bu çabanın sonucunda kendisini iyi işler yapmaktan alıkoyan şeyleri ayırt edebilmek için akla ihtiyaç duyar (Farabi, 2020, s. 15).

Aristoteles, erdemli davranmanın sonucunda ortaya çıkan duygunun acı ya da haz olduğunu düşünmektedir. Çünkü duyguların orta durumu diye bir şey yoktur. Duygular ya acı ya da haz ile birliktedir. İnsan, güzel bir şeyi acı duyarak yapıyorsa burada bir sorun vardır. O halde haz erdemli davranmanın önünü kapatmak şöyle dursun erdemi teşvik etmek için bir sebeptir. Akıl bazen duygulara hükmederken bazen de özellikle iradesizken duygular akla hükmederler. Erdem yalnızca duygular akla uygun olduğunda ve akıl iyi durumda olduğunda ortaya çıkar. Erdemin ortaya

çıkmasını sağlayan akıldan ziyade duygulardır. Duyguların iyiyi ve güzeli fark etmesi ve burada aklın da devreye girmesiyle erdem ortaya çıkar (Aristoteles, 2019, s. 119).

4.2. Aristoteles ve Farabi’de Akıl ve Mutluluk İlişkisi

Aklın varlık alemindeki yerine baktığımızda Aristoteles için alem tasavvuru, ay-üstü ve ay-altı alem içerisindeki hiyerarşik öğelerden oluşur. Ay-üstü alemdeki varlık maddi olmayan bir cevher olan fizik dışı bir hareketle en dışa hareket veren ilk hareket ettiricidir. İlk hareket ettirici bizatihi akıldır. İlk hareket ettiriciden sonra ilk felek, en dış ondan sonra da göksel felekler ve onların hareket ettiricileri olan akıllar gelmektedir. Kendilerine döngüsel hareket verilen duyuşsal ve ezeli bu feleklerden sonra ise faal olan akıl gelmektedir. Faal akıl insan nefsinde bulunan bilkuvve akılı aktif hale getiren akıldır. Bilkuvve akıl faal akıl sayesinde bilfiil hale getirilir. Aristoteles’te tam olarak faal akıl ilk hareket ettirici veya insan ile ilişkisi doyurucu bir biçimde ortaya konmamıştır (Özturan, 2017, s. 34).

Aristoteles insan nefsinin temel güçlerinden beslenme, duyum, tahayyül, düşünme, arzu ve hareket olarak söz etmektedir. Farabi hareket gücünden bahsetmeyip diğer beş güçten o da söz etmektedir. İnsan gibi hayvanlar ve bitkiler beslenme gücüne ihtiyaç duyarlar. Buradan anlaşıldığı üzere beslenme gücü yalnızca insanda mevcut değildir. Beslenme gücünün insanı ayakta tutan ona güç veren yanı olduğundan konu bakımından yeri vardır. Duyum gücü insanda haz ve acıyı oluşturduğundan dolayı insanın bir sonraki fiillerine öncülük etmektedir. İnsan duyum gücü ile isteme ve kaçınma durumlarına yönelmektedir. Aristoteles’e göre tahayyül gücü ise insanlarda duyumdan sonra oluşan bir kaniya benzemektedir. Tahayyül duyum kadar anlık ve bilgi kadar kesin değildir. Tahayyül daha ziyade zandır. Ahlaki fiile etkisi duyumlar gibi arzu gücünü etkilemesidir. Ancak muhayyile duyumlar gibi anlık bir güç olmayıp deneyimlediği bir durumu tahayyül sonucu istemekte ya da kaçınmaktadır. Aristoteles’e göre tahayyül gücü hayvanda da bulunmaktadır. Farabi’de olmayıp Aristoteles düşüncesinde insandaki ve hayvandaki tahayyül gücü değişmektedir. Duyuma dayalı olup akli işlemlerden geçmeyen tahayyül kuvveti hayvanlarda bulunurken, akla uygun istemeye dayanan ve tefekkür gücüne sahip tahayyül ise insanda bulunmaktadır. Düşünme gücü insanın iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırma işlevi gördüğünden insan iradesi ile ilgilidir (Özturan, 2017, s. 45). İnsanın akıldan pay alan bir tarafı da arzu gücüdür. Arzu gücünü harekete geçiren üç güç vardı: duyum gücü, mütehayyile gücü ve düşünme gücü. İnsandaki tefekküre bağlı mütehayyile gücü arzu gücünü iyiyi seçebilmeye götürecektir. Ancak akıldan pay almayan kısım devreye girdiğinde akla uygun olmayan durum söz konusu olabilmektedir. İnsanın kötülöklere yönelmesini sağlayan bu tip bir arzudur. Ancak insan kendine hakim olabilecek bir güçtedir. Akıldan pay alan kısım bunu göstermektedir. Bu yanı olmasaydı insanın iyi ve güzel olanı tercih etmesi beklenmezdi.

Aristoteles’in Nikomakhos’a Etik’de ahlaki soruşturma için zorunlu başlangıç olarak gördüğü nefsin temel güçlerinin beslenme, duyum, hayal, şehvet, tahayyül ve akıl olduğundan söz etmektedir. Bir ahlak tartışması için en önemlisi akıldır. Aristoteles bu akılı teorik ve pratik akıl olarak ikiye ayırmıştır. Pratik akıl da daha sonra kendi içinde ikiye ayrılacaktır. Pratik güç burada artık teknik ve fikri olarak, ahlaki açıdan önemli olan düşünün akıldır. Çünkü bu güç insanın bütün yapıp etmelerini düzenlemektedir (Aristoteles, 2014, s. 280). Farabi, Mutluluğun Kazanılması’nda fikri gücün rolünü incelemiştir. Bu inceleme iki yönlü ilerler. İlk bu güç belli gayelere ulaşmak için konulmuş vasıtaları keşfetmekle ilgilenir. Bu gaye iyi, kötü veya zahiren iyi olabilir. Böylelikle

“fikri güç” tarafından belirlenen vasıtalar da gerçekten iyi, kötü veya zahiren iyi olur. Dolayısıyla Farabi bu gücün hem teorik hem pratik bir erdem olduğunu düşünür (Farabi, 2018, s. 21-22).

Aristoteles ve Farabi’de ahlakın temeli kendine yeter olmakla ilgilidir. Her iki filozofa göre alemde var olan her şeyin bir gayesi bulunmaktadır. İnsanın da bir gayesi vardır. İnsandaki temel gaye iyi olanı bulma arzusudur. Ancak iyinin de başka bir gayeyi amaçlaması beklenmektedir. Bu amacın mutluluk olduğu birçok kişi tarafından kabul görmektedir. Peki insan neden mutluluğu gaye edinir? Burada her iki filozof kendine yeterli argümanından söz etmektedirler. Aristoteles kendine yeterli argümanından *Eudemos’a Etik*’de şöyle söz etmektedir: hiçbir şeye ihtiyaç duymadan ve kendi başına hayatı yaşanılır kılmaktır. Bununla kastedilen insanlardan uzaklaşmak, tek başına yaşamak değildir. Çünkü bilindiği üzere Aristoteles, insanın toplumsal bir canlı olduğuna, toplum içinde var olmaya müsait biri olduğuna inanmaktadır. Kastedilen daha çok insan ailesi ve arkadaşlarıyla birlikte olabilmelidir. Ancak tek başına kaldığında kendisine yeter durumda olmasıdır. Aristoteles’e göre bu ancak mutluluk haliyle mümkün görünmektedir. İnsan bu kendine yeter mutluluğu elde ettiğinde başka bir şey istemeyecektir. Çünkü artık tatmin olmuş ve bir adım daha atma gereği duymayacaktır. Dolayısıyla mutluluk başka bir şey için araç olmayıp yalnızca kendisi için istenen olacaktır. Farabi insanın mutluluğu elde ettikten sonra başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayacağını ve mutluluğun kendi kendine yetmeye en layık olandır. Farabi’ye göre mutluluk insani yetkinliğin son noktasıdır.

Farabi’ye göre insan bir beden ile bu dünyada vardır. Cisme değen her araz insan bedenine de değmektedir ve bu sebeple insan bu dünyadayken bir türlü gerçek mutluluğa kavuşamaz. Ancak öteki dünyada artık beden yoktur. Dolayısıyla insan öldükten sonraki yaşamda gerçek mutluluğa ulaşabilecektir. Erdemli bir yaşam insanın öteki alemde mutluluğu elde edebilmesi için bir yoldur. Ölüm iyi insanları birleştirir. Bu bir araya gelmek durumu en yüce mutluluktur (Özturan, 2017, s. 53). Farabi’de olduğu gibi Aristoteles de insan eylemlerinin gayesinin mutluluk olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla iki filozof da bu konuda hemfikirdirler. Ancak Farabi mutluluğun sadece bu dünya için olmayıp öteki dünya ile tamamlanacağı görüşüyle Aristoteles’ten ayrılmaktadır.

Aristoteles mutluluğun mahiyetinin ne olduğunu araştıran ergon argümanından söz etmektedir. Bu argüman içerisinde insan mutluluğu elde ettikten sonra başka bir şey istemeyeceği hakiki mutluluk hangisidir ve hakiki mutluluğu sahte mutluluktan ayıran nedir sorularını barındırmaktadır. Farabi’de ise aynı argüman olmasa da benzer argüman vardır. Alemde her şeyin kendine özgü bir işi vardır. Dolayısıyla insanın da kendine dair bir işi olmalıdır. Ergon argümanı bununla ilgilidir. Yani insanın işi nedir sorusuyla ilgilenir. İnsanı hayvanlardan ve bitkilerden ayıran tarafı akıl sahibi olmasıdır. Bu durumda insanın işi bu tarafıyla ilgili olmalıdır. Yani akıl ile akli kullanmak suretiyle yapılan bir iş olmalıdır. Çünkü yaşamak, yemek, içmek gibi işler hayvan ve bitkiler için de söz konusudur. İnsanın işi insana özgü olmalıdır (Aristoteles, 2000, s. 18-25).

Farabi’ye göre insanın işi olan mutluluğa ulaşmanın yolu, Aristoteles düşüncesindeki akla uygun yaşamakla mümkündür. Akla uygun yaşamak ve mutluluğun buna bağlı olması insan nefsi ile ilgilidir. Yani akla uygun eylemin kaynağı hatta ahlakın da kaynağı nefistir. Aristoteles insana mutluluk verecek yaşamın düşünce yaşamı olduğu görüşündedir. Düşünce hayatı insanın akli tercih ettiği, akli ilkeler ışığında bir yaşam sergilediği yerdir. Görüldüğü gibi Aristoteles’te ve Farabi’de mutluluğun kaynağı akıldır (Özturan, 2017, s. 63).

Aristoteles'te tercih, insanın iyi olanı ve kötü olanı idrak etmesi ve buna dair bir hükümde bulunmasıdır. Dolayısıyla tercih erdem ve erdemsizlik ile ilgili bir sonuç doğurmaktadır. Tercih kişinin seçme hakkına sahip zorunlu kalmadığı durumlar için geçerlidir. Tercih sanı da değildir. Tercih kişinin bizzat kendi elinde olan şeyler ile ilgili yapılmaktadır.

Farabi'de ise tercih, irade-ihhtiyar kavramları ile ele alınmaktadır. İrade arzu gücüne bağlanmaktadır. İnsandaki isteme gücüne göre yapma veya kaçınmayla ilgili eylem üretir. İnsandaki arzu durumu duyumlarından kaynaklanmaktadır. Buna birinci irade denilmektedir. Farabi'ye göre bu hayvanlarda da bulunan bir irade şeklidir. Duyumdan sonra insan tahayyül gücü ile bir iradede bulunabilir. Buna ise ikinci irade denilmektedir. Bu irade de hayvanda mevcuttur. Nihayet insan düşünen yönüyle faal akıldan ilk makulleri alıp seçimini buradaki duruma göre yaparsa buna da ihtiyar denir. İhtiyar üçüncü iradedir. Bu irade insana özgüdür. İnsanın düşünme yanıyla ilgilidir. İnsanı sorumlu kılan bu üçüncü irade tarafidir. Çünkü ahlaki bir eylemi oluşturan irade şekli budur. Dolayısıyla insan ulaşmak istediği nihai mutluluğu bu iradesi sayesinde bulabilir (Özturan, 2017, s. 65).

Aristoteles sofia yani bigelik kavramı için "başka türlü olması mümkün olmayan şeyler" demektedir. Aristoteles için bilgelik bireysel yarar bilgisinden ziyade tanrısal bilgiye yönelik bir bilgidir (Aristoteles, 2014, s. 290). Farabi'deki hikmet kavramı ile benzer anlama sahiptir denilebilmektedir. Farabi hikmet için "kendisiyle bütün varlıkların var olduğu uzak sebeplerin bilgisi" demektedir. Ona göre hikmet, varlıkların bilgisini kapsamaktadır. Dolayısıyla varlıkların bilgisi kısmı ilkin Tanrı ile ilgili olup daha sonra insan, insanın gayesi gibi durumlarla ilgilidir. Buradan hikmetin insanın gayesi olan mutluluğun ne olduğuna dair bilgiyi içerdiğini ve hatta bunu öğrettiği anlaşılmaktadır (Farabi, 1987, s. 43).

Farabi beden ile devlet ve doktor ile şehir iradecisi arasında bir bağ kurmaktadır. Buradan ahlaki ve siyasi sonuçlar çıkmaktadır. Doktor ve iradeci bedenın sağlığına veya şehrin iyiliğini sağlayacak olan fiilleri belirlemeye çalışırlar (Farabi, 2020, s. 66). Aristotelesçi orta (vasat) fikri Farabi içinde belirleyici bir öneme sahiptir. Orta olanın tespit edilmesi sırasında başvuru hasta-doktor-ölçülü ilaç formülasyonu Farabi tarafından hem tekil psikolojik bir yere hem de beden ve şehir ile yönetici ve doktor gibi bir anoloji ile daha genel bir yere referans yapmaktadır (Fahri, 2020, s. 139).

Farabi Nikomakhos'a Etik'de hiç bahsedilmeyen kötülük probleminden söz etmektedir. Burada Aristocu değil Yeni Platonculuğun etkisindedir. Farabi'ye göre 'kozmetik' bir şey olarak kötülük, mevcut olmayan bir şeydir. Alemde var olan her şey ve insan iradesinden bağımsız olan her şey tamamen iyidir. Bu açıdan Tanrı'ya ait olan yani doğaya ait her şey iyidir. Bedbahtlık olarak bilinen kötülük bir gayenin olmamasından ve iyinin olmamasından ortaya çıkmaktadır (Farabi, 1987, s. 59).

Ahlakın kaynağı konusunda Aristoteles ve Farabi'nin birbirine benzer düşüncelere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Her iki filozof da ahlakın kaynağının akıl olduğu konusunda hemfikirdirler. Ancak Farabi, akıl yoluyla ulaşılan bilginin temelini Tanrı'yı oturtur.

4.3. Aristoteles ve Farabi'de Nihai Amaç Bağlamında Tanrı ve İnsan İlişkisi

Aristoteles'te ay-altı alemin zirvesinde insan yer almaktadır. İnsan hayvan ve bitki ve diğer varlıklardan akla sahip olması ile ayrılır. Farabi'de ise alem tasavvuru Aristoteles'in alem tasavvuru ile benzerlik gösterir. Farabi'ye göre ilk hareket ettirici Tanrı'dır. Yukarıda bahsettiğimiz faal akıl

Farabi için geçerlidir. Faal akıl insana ulaşabileceği en mükemmel mertebeyi, yani en yüce mutluluğu bildiren, er-ruhul-emin ve er- ruhu'l-kuds diye isimlendirdiği varlıktır. İlk sebep cisimlerden ve maddeden uzaktır dolayısıyla insan maddeden uzaklaştıkça faal akla ve ondan da en yüce mutluluğa dair bilgiyi almaya yaklaşır. Aristoteles'in ilk hareket ettiricisine karşılık Farabi, sistemin zirvesine Tanrı'yı koyar. Farabi'de Tanrı bütün varlıkların sebebiyken Aristoteles'te ilk hareket ettiricinin böyle bir işi yoktur. Onun işi fizik dışı bir hareketle ilk feleğe hareket vermektir (Özturan, 2017, s. 36). Aristoteles nefsi, bilkuvve olan bir cismin bilkuvvelikten bilfiil hale ilk geçişi olarak görür. Bir şeyi, her ne ise o yapan bilfiilliğe kavuşmasıdır. Farabi ise Aristoteles'ten farklı olarak nefsin bedendeki ve bedenden ayrıldıktan sonraki durumunu kapsadığını düşünmektedir (Özturan, 2017, s. 39).

Aristoteles, insanın ruh ve beden olmak üzere iki ayrı öğeden oluştuğunu düşünür. Beden madde olarak ruh ise, bedeni şekillendiren ve bedene insan niteliği veren bir formdur. Aristoteles, yaşamın ilkesi olan ruhun amaç olduğunu ve bedenün araç konumunda olduğunu düşünmektedir. Ruhun son fonksiyonu ise akıldır. Faal (etkin) aklın ise, ruhun düşünme, muhakeme yapabilme yönü olduğunu söyler. Faal akıl kuvve halindeki düşünceyi fiil hale getirir. Edilgin (pasif) akla bu şekilde düşünme imkanı sunmuş olur. Gözün ışık sayesinde görebilmesi gibi.

Farabi ise ruhun bedenle birlikte ölmeyeceği meselesini kabul etmez. Ona göre özellikle bazı ruhlar bedenle birlikte ölecektir. "Ancak Faal akla ulaşmış bazı ruhlar ölümsüz olacak geri kalan ruhlar yok olacaktır. Mutluluğun en üst seviyesine ulaştığında akli nefis ölümsüzlüğü elde edebilmektedir. Dolayısıyla Fârâbî'ye göre ölümsüzlük, nefsin akli aşamaları geçtikten sonra kazanabileceği bir mertebedir. Buna göre, ilim ve hikmeti elde eden, ahlaki melekelerini geliştiren, nazari bilgilerini ameli aşamaya taşıyan erdemli insanların nefsleri, bireysel kimliklerini de muhafaza ederek ölümsüz olabileceklerdir. Bedensel özelliklerden soyutlanamayan nefisler ise cismani bedenle birlikte yok olacaklardır" (Az, 2017, s. 93).

4.4. Mutluluk Bağlamında Aristoteles'de Fronesis Farabi'de Taakkul

Aristoteles'in, "nefsin tasdik ve inkar yoluyla doğruyu ifade ettiği şeyler" dediği, Farabi'de "nefsin kuvveleri" ve "nefsin faziletleri" adı altında olduğu gibi yer almakta olan beş kavram vardır. Bunlar: ilim, hikmet, akıl, sınaat ve fikri kuvve ve fronesisdir (Aristoteles, 2014, s. 290).

Yunanca *fronesis*, "düşünmek, bir kavrayışa sahip olmak" anlamına gelen *froneo* fiilinden türetilmiştir ve sözlükte "aklında bir şey yapmak olması, amaç, niyet, zan, düşünceli olma, pratik bilgelik, sağduyu" anlamlarına gelmektedir. Latince de ise *prudencia*, İngilizce kaynaklarda *prudence*, Türkçede ise *aklıbaşındalık*, *basiret*, *sağgörü*, *sağduyu*, *zeka*, *tedbir* ve *ihtiyat* gibi kelimelerle karşılanmaktadır. Fronimos ise, Aristoteles metinlerinde fronesis sahibi kişi anlamında kullanılmaktadır (Özturan, 2017, s. 123).

Aristoteles öncesinde fronesis genel olarak düşünce şeklinde anlaşılmaktayken Aristoteles sonrasındaysa ahlaki alana ait bir düşünce olarak kullanılmıştır. Aristoteles *Nikomakhos'a Etik'de* fronesisin, iki aşırı uç olan safdillik ve kurnazlık arasında orta olmayı ifade eden bir erdem olduğu, *Retorike'de* ise "iyi ve kötü şeylerin mutlulukla ilişkisi üzerine akıllı kararlara varmayı mümkün kılan anlayışlılık erdemi" olduğu belirtilir. *Nikomakhos'a Etik'de* ise Aristoteles şunu anlatmaktadır. Fronesisin, akılla birlikte giden, insani iyilere ilişkin, eyleme dair doğru bir huy olması zorunludur (Aristoteles, 2014, s. 91-92). Burada fronesisin akıl ile birlikte ve insani iyilere dair öncelikli hususları ön planda görülmektedir. Bir diğer öne çıkan husus ise fronesisin düşüncede

kalmayıp eyleme yönelik yanıdır. Fronesis insana kendisi için iyi olanı isteyebilme ve yapabilme yetisi vermektedir. Bu nedenle fronesis olmadan iyi ve ahlaklı olmanın mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Aristoteles'e göre fronomostaki insanın iyiyi görebilme yetisi sadece kendisi için geçerli değildir. Başkaları için de iyiyi görebilme yetisi kazandırmaktadır. Fronesis bilgidен ziyade algıya yöneliktir. Nikomakhos'a Etik'de verilen bilgilerden fronesisin zeka ve kavrayış kavramlarıyla ilişkili olmasının yanında insanı fronesis sahibi yapmaya yetmeyecektir. İnsanın hızla değişen durumları dikkatlice kavrayabilmesi ile ilgilidir. Zeka ve kavrayış ancak fronesisi elde edebilmek için bir araç olmaktadır. Fronesis burhani bilgidен ziyade sanı ile hareket etmektedir. Ancak bu tahmin anlamında değildir. Daha çok tecrübelerle elde edilen daha iyi olanı bulabilmeye yarayan sanılardır denilebilmektedir (Aristoteles, 2014, s. 304-305).

Fronesisin bir eylemin yapılıp yapılmaması gerektiğine dair edinilebilen kanaattir. Uzun yılların deneyimleri doğru kanaate varılmasını sağlayabilecek bilgiyi kişiye vermektedir. Bu bilgi sayesinde insan daha doğru ve daha iyi eylemlerde bulunabilecektir. Farabi, taakkülün tecrübe ile geliştiğini, ancak tecrübe edilen bilginin insan yaşamında daha doğru sonuçlara götürebileceği görüşündedir. Taakkul sahibi kişi yani müteakkil kendisi tecrübe etmese dahi başkalarının tecrübelerini kullanabilmektedir. Fronesis için daha iyi olanı bilmek denilmektedir. Peki daha iyi olanın ne olduğu nereden anlaşılmaktadır? Aristoteles düşüncesinde bunun teorik akıl olduğu görülmektedir. "Teorik aklın ortaya koyduğu mutluluk gayesi ve bunu sağlayan orta olma ilkesi, ahlaki temel bilgileri vermektedir" (Özturan, 2017, s. 141).

Fronesis tümellerle birlikte tikelleri de bilmesi gerekmektedir. Yani hem pratiği hem de eylemi olan bir kavramdır. Bu sebeple ikisinin bilgisi gereklidir. Fronesis kavramı, "ahlaki tümel ilkeleri, tikel hadiselerde 'iyi' eylemi tercih etmek için kullanmak" şeklinde algılanmaktadır (Özturan, 2017, s. 143). Fronesis tefekkür kavramı ile ilişkilidir denilebilir. Tefekkür sayesinde ahlaki açıdan doğru eylemi bilmek mümkünleşir. Bu mümkünlük insanı iyi eyleme götürürken mutluluğu bulabilmesi içinde büyük kolaylık sağlar görünmektedir. Fronesis insanın gayesi için yani mutluluk için bir gerekliliktir (Aristoteles, 2014, s. 288). Taakkül, fronesis ile benzer anlama sahip olup, teorik akıl tarafından sağlanan nihai ahlaki gayenin mutluluk olduğunu ve orta olma halinin insan eylemlerinde doğru sonuca götüreceğine dair bilgiyi içeren kavramdır (Özturan, 2017, s. 145).

Fronesis ve taakkul Aristoteles ve Farabi'de akla bağlanmaktadır. Ancak daha çok bireyin seçimine bağlıdır. İnsan doğru düşünceye sahip tecrübeyi edindikten sonra bunu eyleme döker. Bu durum insanın kendi ahlaki karakterinin inşası ile ilgilidir.

5. SONUÇ

İnsan, uğruna çaba sarf edebileceği bir amacının olup olmadığını, varsa bunun ne olduğunu bulabilme isteğindedir. İnsan, kendisinde mevcut olan akıl gereği bilmek ister. Bu sebeple insana akledilmeyi öğretmeli ve bunu kullanabilmesini gerektirecek bilgi verilmelidir. Ne kadar bilgi o kadar iyi, ne kadar iyi o kadar erdemli insan. Aynı zamanda herhangi bir değerın gerçekleşebilmesi için öncelikle insana ihtiyaç vardır. İnsanın bu değerleri taşıyabilmesi için de bir yaptırıma ihtiyacı vardır.

Antik Yunan'da ahlakın belirli kullanımlarında farklı işleyiş biçimleri vardır. Özellikle ahlakın işleyiş biçiminin temeline hazcılığın koyanlardan söz edilebilir. Bunların temsilcileri Demokritos ve Epikuros'dur. Bunlar yeme içme, cinsellik hazzını önemsemektedir. Bu hazlar hayvanlarda ve bitkilerde de onların da ihtiyacı olarak bulunduğu insanın ihtiyaçları, hoşnutlukları ve onun için en iyi olanın bunlar dışında şeyler olması gerekmektedir. Tam da burada Platon ve Aristoteles bu hazcı etiğe karşı çıkararak hazzı, ahlakı ve etiği akıl dolayımıyla kurmaya çalışmışlardır ve eudomanizm kavramına buradan bakmışlardır. Burada ise akıl ile bir araya gelen mutluluğu nasıl kuracağız ya da ahlakı nasıl temellendireceğiz sorusu akla gelmektedir.

İyinin ne olduğuna dair daha doğru bir düşünceye ulaşabilmek için bu konudaki görüşlere yönelik eleştirilere bakmak gerekmektedir. Çoğunluk için iyinin mutluluk olduğu ve mutluluğun "iyi yaşama" ve "iyi durumda olma" haliyle aynı olduğu varsayılmaktadır. İnsan için iyi olanın ne olduğu duruma, şartlara, kişiye göre değişiklik gösterebilmektedir. Kimi zaman sağlık en iyi olandır, kimi zaman için ise zenginlik. Bilgisizliğin farkında olanlar için bilgece sözler eden ya da anlayamadıkları sözleri söyleyen insanlar hayranlık uyandırır ve bu gibi insanlar için bilgelik en iyi olandır. Kimileri için ise iyi, bildiklerimiz dışında bambaşka bir şeydir ve bu da diğer tüm iyilerin sebebidir. Bu iyi varsayımı Platon ve okuluna ait bir düşüncedir. Aristoteles ve Platon burada ayrılmaktadır. Platon iyi ideasını her türlü gerçekliğin sebebine yerleştirirken Aristoteles bunu mümkün görmemektedir. Ona göre her şeyin iyiliği kendi başına insan için iyinin ne olduğuna yönelik araştırılır.

Platon, Aristoteles ve kısmen Farabi'de ahlakın, onların metafiziğinden, bilgi kuramlarından ayrılmadığı görülmektedir. Bilgi kuramlarını kurarken kullandıkları yöntem ahlak için de geçerli olmaktadır. Platon'un bilgi kuramında bir aşkın alem, fenomenal alem yani duyular alemi ve duyular üstü bir alem vardır. Platon'a göre aslanan tümeli dolayısıyla aşkın olanı bilmektir. Tümelin kendisi duyulur dünyadan bağımsızdır. Aristoteles ise Platon gibi düşünüldüğü takdirde bilgiye erişimin geliştirilmesi ve bilginin kendisi ile epistemolojik olarak aşkın ile fenomenal arasındaki ilişkiyi kurmak zorlaşır. Aynı zamanda mutluluk etiği bakımından erdemli bir toplum oluşturmanın mümkün olmasının zorluğundan söz ederek eleştirmiştir. Aristoteles ise ancak Platon'daki tümeli tikellik içerisinde kurarak erdemli bir toplumun kurulabileceğini mümkün görmektedir. Aristoteles'e göre Platon'daki bu düşünceye sahip olduğunda, mutluluğu insanların tümü için düşünmek zorlaşmaktadır. Bilginin kendisi aşkınsa bunu tikel kılmak zorlaşacağından herkesi ahlaklı kılmak da zorlaşır. Farabi'nin de ahlak anlayışındaki ilk belirlenimin hazcı bir etik anlayışı olmadığı görülmektedir. Farabi bu anlamda Platoncu ve Aristotelesçi bakış açısında olduğu gibi ahlakın ve mutluluğun akıl ile ilişkilendirilmesi gerektiği düşüncesindedir. İslam düşünürlerinin genelinde olduğu gibi Farabi'de ahlakın kaynağına Tanrı'yı oturtmaktadır. Farabi'de tümel olan Tanrısal bir vasıftır.

Ahlaki yaptırımın olumsuzluğuna inanan insanların, yaptırım durumunun insanın iradesine bir müdahale olduğu düşüncesinden kaynaklandığını ifade eden düşünürler vardır. Çünkü zaten insan iradesi iyiyi yapmayı amaçlamaktadır. Yaptırım buradaki saf iyiliği götürmektedir. Oysaki insanın gayesi iyi olanı elde etmeye çalışmaktır. Yaptırımın gayesi de insanı iyi olana ve insanı mutlu edebilecek olana ulaştırma yoludur. Dolayısıyla yaptırımın amacı erdem olduğundan erdemden daha üstün kabul edilebilmektedir.

Aristoteles, mükemmel mutluluğun insanın en temel amacı olduğunu ve insanın bu amaca ulaşabilmek için bilgeliğin yollarından geçmesi gerektiğini düşünür. Bir diğer mutluluk yolunun ise kişilik erdemleri ile ilgili eylemlere göre olduğunu anlatır.

Farabi felsefesinde akli ilim ile dini ilimlerin bir bütün halinde ele alınması önemli bir husustur. Felsefi olanla dini olanın bütünlüğü söz konusudur.

Bu çalışmanın amacı Aristoteles'in Nikomakhos'a Etik'de mutluluğun insanın en nihai amacı olduğunu, bu yoldayken ne gibi sorular sorulduğuna dair tespitler yapmaktır. Aynı zamanda Farabi'nin eserleri incelenerek insanın asıl gayesi üzerinde durulmaktadır. Daha sonra Aristoteles ile insanın nihai amacı ve asıl iyinin ne olabileceği üzerinde durularak birbirleriyle benzeyen ve ayrılan yönlerine değinilmektedir. Aristoteles, mutluluk mefhumunun insan için neden önemli olduğundan bahsederken, bunun insan için en mühim amaç olduğunu vurgular. İnsanın kendi kişiliğini tam anlamıyla tamamlamış olması mümkün görünmemektedir. Çünkü bu durum sürekli devam eden bir haldir. Öğrenilen değerlerin işe yarayabilmesi, bilinçli olmakla mümkün görünmektedir.

Farabi, insanın ancak insanüstü bir varlığı kabul ederek, onun bilgisine ulaşarak insanlar arası bağlılığın temelini oluşacağını anlatmaktadır. İslam düşüncesinin en önemli filozoflarından biri olan Farabi, bütünlüklü yanı ve özgün tarzıyla İbn Sina dahil diğer İslam filozoflarını, Thomas Aquinas'ı ve Ortaçağ skolastik felsefesini önemli ölçüde etkilemiştir.

Aristoteles, insanın nihai amacının temelde ulaşılmak istenen en yüksek iyi olan mutluluk olduğunu düşünmektedir. Bu düşünce bağlamında Farabi'ye göre ise insanın nihai amacına ulaşabilmesinin yolu kendisini iyi hissettirecek uzun vadeli bir mükemmelliğe ulaşması ile mümkündür. Bu mükemmelliğe ulaşmadığı takdirde asıl amacı olan mutluluğa ulaşamayacaktır.

Tarih boyunca insanlar sahip oldukları koşullar içerisinde kendilerini mutmain edebilecek anlam arayışlarına girmişlerdir. Henüz elde edilemeyen arzuların insan için elde edilebilmesi yaşamlarının amacı görünebilmektedir. Elde edene dek bu amaç için çırpınıp durma söz konusu olabilmektedir. Çoğunlukla elde edilen bu arzu yeterli bir mutluluk oluşturmaz. İnsan gerçek mutluluğu geçici şeylerde arayabilmektedir. Farabi'ye göre daha kalıcı ve gerçek mutluluk için bilgelik önemli bir ön koşuldur. Dindar bilinç anlamı dinde dolayısıyla Tanrı'nın buyruklarına uymakla bulabileceğini düşünür. Antikçağ'a gelindiğinde ise burada eudaimonist bir düşünce yani insanın amacını mutlulukta gören bir düşüncenin hakim olduğu görülmektedir. Aristoteles ve Farabi insan için en iyi amacın mutluluk olduğu görüşündedirler. Onlara göre mutluluk yalnızca kendisi için istenen iyidir. İnsan yalnızca kendinde amaç olan iyiye ulaştığında başka bir şeye ihtiyaç duymamaktadır. Ancak bu amaca ulaşabilmek kolay görünmemektedir. Bunun için bil kuvve aklın bil fiil akla ulaşabilmesi dolayısıyla faal akıl ile irtibatlı hale gelebilecek bir donanıma ihtiyacı vardır.

Aristoteles'te insanın nihai amacı olan mutluluğa ulaşabilmek için beden ve ruhun çıkarlarının birbirleriyle ters düşmediği bir altın orta, bir denge kurulmalıdır. En yüksek iyi olan mutluluk insanı dengeli sağlayacak unsurların bilinmesi ile mümkün görünmektedir. Bu unsurların ancak aklın yardımı ile bulunabileceğini düşünen Aristoteles, bu amaca ulaşmayı insanın talep etmesi gerektiğini zira mutluluğun insanın başına bir talih kuşu gibi düşmeyeceğini söylemektedir.

Farabi'de ise yine insanın en yüksek amacı mutluluğa ulaşmaktır ve bu insana yaratılışında Tanrı tarafından verilmiştir. İnsan doğası gereği iyi olan bu amaca yönelmektedir. İnsan için iyi olan bu amaç gelişigüzel ortaya çıkmamaktadır. Aklın ve iradenin ortak hareketiyle insan için bu amaca ulaşmak mümkün görünmektedir. Aristoteles ve Farabi'de altın orta denilen dengeli orta yol düşüncesi aynıdır. Aristoteles'te özellikle ifrat ve tefrit kavramlarının insanın nihai amacını yakalayabilmesi noktasında sıkıntı oluşturacağı düşüncesi İslam'daki ölçülü davranma, dengeli olma yani itidal yolunu tercih etme düşüncesiyle benzerdir. Farabi mutluluk arayışının ömür boyu sürmesi ve kesintiye uğramadan devam edilmesi gerektiği düşüncesine sahiptir. İnsan bir başına amacının peşinden gitmelidir. Ancak bu toplumdaki uzak kalmayı gerektirmeyen bir başınlıktır. Toplum içerisinde kalabilip nihai amacının yolunda gidebilmekten söz edilmektedir. Çünkü insan toplum içerisinde ahlaki normları yerine getirebilme konusunda daha çok çaba gösterebilmektedir. Toplum içerisinde yaşamak insanın kendisini terbiye edebilmesini kolaylaştırmaktadır.

Farabi için ahlak ve mutluluk birbirinden bağımsız değil aksine birbiriyle iç içedirler. İyi, kötü ve mutluluk kişiden kişiye değişen normlar değildir. Ahlakın kaynağı tektir ve bu kaynak ise Tanrı'dır.

Aristoteles ve Farabi, insanın nihai amacı olan mutluluğu sadece bu dünya ile sınırlı görmemektedirler. Aristoteles, mutluluğu bu dünyada madde ile kazanılabilecek ya da ruhun kazanmadığı bir şeye sahip olması olarak görmemektedir. Farabi ise bu dünyanın insanın nihai amacını gerçekleştirebilmesi için bir fırsat olarak değerlendirmesi gereken bir yer olarak görmektedir.

Aristoteles özellikle iyi ve mutluluk düşüncesinde Farabi'yi önemli ölçüde etkilese de döneminin koşullarına ve İslam düşüncesine uygun görüşleriyle düşüncesine yeni bir alan açmıştır. İkisi de insanın en yüksek amacını mutlulukta görmektedir. İnsan başka hiçbir şeyde mükemmelliği elde edemez ve mükemmel ulaşmadan da insan gerçek amacına ulaşamaz. Aristoteles herkesin bu mutluluğu elde edemeyeceği görüşündedir ve bu görüş tartışmaya açık görünmektedir. Aynı şekilde Farabi'nin ruhun ölümsüzlüğü konusundaki yalnızca mükemmel mutluluğa ulaşabilecek ruhların ölümsüzlüğü elde edebileceği görüşü tartışmaya açık bir konudur.

Aristoteles ve Farabi'de ahlakın, iyinin kaynağının ne olduğuna dair yapılan bu çalışmada her ikisinin de benzer görüşlere sahip olduğu anlaşılmaktadır. İki filozof da aklın ahlakın kaynağı olduğunu ve dolayısıyla akıl ile elde edilen bilginin insanı mutluluğa ulaştıracağını düşünmektedir. Farabi'ye göre akıl ile kavranan bilgi için ilahi bir kaynağa ihtiyacın olması Tanrı'nın Farabi'de ahlakın kaynağı içerisinde düşünüldüğü görülmektedir.

Farabi'nin mutluluğun ne olduğu ile ilgili görüşlerinde Aristoteles'ten önemli ölçüde etkilendiği görülmektedir. Dolayısıyla Aristoteles'in izlerinin Farabi'de görüldüğünden söz edildi. Bunun yanında Aristoteles'in açıklamadığı bazı konuları, Farabi'nin eklemeleri sayesinde Aristoteles'in daha iyi anlaşılması sağlanmaktadır.

Günümüz için düşünüldüğünde ise sürekli mutlu olma çabasında olmak, ideal olanın tanımlanması, kendimizin sürekli en iyi olma versiyonunu sunmaya çalışmanın Aristoteles'ten

öğrendiğimiz ‘mutluluğun yalnızca kendisi için istenen’ olmasından ayrıldığı, bu sebeple pek de doğru görünmediği söylenebilir. Antik Yunan’dan günümüze 2500 senedir mutluluk felsefesi denilen bir konunun olması, insanın kendi amacına yönelik bir konudur. Özellikle bazı filozoflar mutluluğun ne olduğu sorusunun felsefenin yegane amacının olduğunu ve bu sorunun aydınlatılması gerektiği konusunda benzer düşünceler içerisinde olmuşlardır. Onlara göre mutluluk dışında her şey aslında mutluluk için istenmekteyken mutluluk kendi kendisi için istenmektedir.

Önceki mutluluk anlayışları ile günümüzdeki mutluluk anlayışlarının farklılaştığı görülmektedir. Bilginin, öğrenmenin insanı daha az, cehaletin ise insanı daha mutlu ettiği, çünkü dünyanın nasıl bir yer olduğu kavrandıkça, fark edildikçe mutsuzluğun artacağını savunan bazı düşüncelere rastlamaktayız. Aslında insanın hoşnutluğu elde edebilmesi neyi niçin yaptığını kavramaktan, onun için değişiklikler yapmaktan geçmektedir. İnsan, işler istediği ölçüde gitmediği takdirde dahi bunun o an için olduğunu ve geçici bir durumda olduğunu kabullenebilmelidir. Schopenhauer’a göre insan sürekli bir kör istemenin peşinde olduğundan bir sağa bir sola giderek asıl olanı kaçırmaktadır.

Antik Yunan’da kullanılan ‘arete’ kısaca erdem demektir. Genişletirsek, iyi yararlı olandır, yararlı olan erdeme uygun davranmaktır, erdem ise beklentilerden bağımsız olarak kendisi için istenmeye değer olan şeydir. Ya da mutlu olmak erdemli olmaktır. Erdemli olmak makul olmaktır. Makul olmak ise doğayı izlemektir. Arete içerisinde özellikle doğayı izlemek önemli bir yere sahiptir. Yaşam içerisinde birçok şeyin kendi içinde bir aretesi mevcuttur. Mesela bir bıçağın aretesi yani onu iyi yapan şey iyi kesmesidir. Atın aretesi iyi koşmaktır. Burada insanın aretesi nedir sorusu akla gelmektedir. İnsanın işi, aretesi, tek tek bireylerin soyutlanmasıyla ulaşılan genel bir areteden ziyade her insanın kendisine ait özel bir aretesi vardır denilebilir.

İnsanın ancak belirleyebildiği kısmi bir özgürlük alanı vardır. Doğaya uygun olanda budur. Burada bir çaba, bir uğraş söz konusu olmaktadır. Stoacıların dile getirdikleri gibi felsefe bize nasıl konuşmamız gerektiğini değil nasıl davranmamız gerektiğini öğretir. Öğrendiklerimiz eyleme dönüşmediği takdirde erdemi elde etmek mümkün değildir.

Yaşam bilgeliği her türlü değer, erdem, mutluluğun, içinde bulunduğu toplum için de değer yaratması halinde değerlidir. Öğrenilen her şeyin pratiğe dönüşmesi büyük bir sorun olarak görünmemektedir. Çünkü Aristoteles’de karakter eylemlerinden söz ederken karakter eylemlerinin ancak onları tekrar etmek suretiyle kazanılacağını söylemektedir. Bir şeyleri öğrendikten sonra onları alışkanlık haline getirmek daha mühim olmaktadır. Sürekli ne yapıyorsak oyu. Mükemmellik bir eylem değil alışkanlıktır. Alışkanlık kavramının karşılığı Grekçe’de etik kelimesinin de geldiği ethos’dur.

Bilgisizliğin mutluluk olduğunu düşünenlerin kastettiği mutluluk haz ve keyif arayışıdır. Bu bağlamda evet haz ve geçici bir mutlu olma hali için doğru görünebilir. Ancak araştırmanın genel anlamda üzerinde durduğu mutluluk farkındalık, seçim ve eylem ile kurulmaktadır.

Kendi becerilerimiz ve imkanlarımız ile karşılaşılan sorunları yontmak ve düzelterek elde edilen böyle bir yetkinlik ve yeterlilik hoşnutluğu oluşturabilir ve dolayısıyla asıl olana, mutluluğa ulaştırabilir. Çünkü mutluluk anlık ve geçici olan değil devamlı olma halidir.

İnsanın en bilinen amacı olan mutluluk için, koşullardan ve beklentilerden bağımsız dingin bir zihne ulaşmak, areteyi yalnızca bulmak değil, onu pratikte de edimselleştirmek ve pratik için alışkanlık haline getirebilmek önemli olmaktadır. Aynı zamanda mutluluk, bu çabanın sadece birey özelinde kalması ile değil o bireyin genel bir toplumsallığın içerisinde yaşadığının farkında ve

bilincinde olarak kendi bireysel değeri ile toplumsal değer arasında bir korelasyon kurmaya çalışması ile mümkün görünmektedir.

Son olarak Antik Yunan ve İslam düşüncesinde var olan bir özün ortaya çıkarılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu düşüncelerde haz yaşamının ve beden yaşamının aşağılanmasıyla ortaya çıkarılmak istenen temel gayenin, insanların birbirleriyle olan ilişkilerini kendi tekil çıkarlarına gömmeden bir başkasını da düşünebilmelerini sağlamak olduğu görülmektedir. Buralara yapılan referanslarla aslında toplumsal bir ilişki kurduklarını ve insanların tekil çıkarlarına ters düştüğünde dahi toplumun yararına olanın gözetilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Böylelikle denilebilir ki Aristoteles ve Farabi var olan bir rasyonel özü ortaya çıkarmaktadır denilebilir.

KAYNAKLAR

- Adugit, Y. (2013). *Etikte Akıl ve Duygu Çatışması*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Akarsu, B. (1970). *Ahlak Öğretileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Akarsu, B. (1998). *Mutluluk Ahlakı*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Aristoteles, (1999). *Eudemos'a Etik*. (Çev. S. Babür). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Aristoteles, (2021). *Eğitim Üzerine*. (Çev. A. Aydoğan). İstanbul: Profil Kitap Mavi Ağaç Kültür Sanat Yayıncılık.
- Aristoteles, (2019). *Magna Moralia*. (Çev. Y. G. Sev). İstanbul: Pinhan Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi, 2016)
- Aristoteles, (2018). *Metafizik*. (Çev. Y. G. Sev). İstanbul: Pinhan Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 2015)
- Aristoteles, (2007). *Nikomakhos'a Etik*. (Çev. S. Babür). Ankara: BilgeSu Yayıncılık. (Orijinal yayın tarihi, 2000)
- Aristoteles, (2014). *Nikomakhos'a Etik*. (Çev. Z. Özcan). Ankara: Sentez Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 2014)
- Arslan, A. (2018). *Felsefeye Giriş*. Ankara: BB101 Yayınları.
- Arslan, A. (2018). *İlkçağ Felsefe Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aydın, M. (2018). *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Aydınlı, Y. (2017). *Farabi'de Tanrı-İnsan İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aydınlı, Y. (2018). *İslam Felsefesi Tarih Ve Problemler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları Yayın No. 621 İSAM Yayınları.
- Az, A.M. (2017). Farabi'de Ruhun Ölümsüzlüğü Meselesi. *Uluslararası Türk veya Türk Dili, Edebiyatı ve Tarih Dergisi*, 12(1308-2140), 85-100. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies>.
- Bekiryazıcı, E., Sheikhlou, T. (2021). *Sühreverdî'nin İsrâk Düşüncesinde Mutluluk*, İslami Araştırmalar Dergisi.
- Birlik, V. (2013). *Platon ve Aristoteles'in Erdem Anlayışının Akıl Bilgi ve Mutluluk İle Olan İlişkisinin Karşılaştırılması*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Cevizci, A. (2017). *Felsefe Tarihi Thales'ten Baudrillard'a*. İstanbul: Say Yayınları.
- Tülücü, S. Farabi Bibliyografyasına Bazı İlaveler III, *Dergipark*, 20/375, Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/30718>
- El-İsfahani-Rağıb, K. E. (1998). *Mutluluğun Kazanılması*. (Çev. L. Doğan). Ankara: İslami İlimleri Araştırma ve Yayıma Vakfı.
- Farabi. (2004). *Farabi'nin Üç Eseri Farabi, Eflatun Felsefesi, Aristo Felsefesi*. (Çev. H. Atay). İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Farabi. (1987). *Fusulü'l-Medeni*, (Çev. H. Özcan). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Farabi. (2020). *İlimlerin Sayımı*. (Çev. A. Arslan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 2019)
- Farabi. (1993). *Mutluluk Yoluna Yönelme*. (Çev. H. Özcan). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Farabi. (2018). *Mutluluğun Kazanılması*. (Çev. A. Arslan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 2018)
- Farabi. (2012). *Es-Siyasetü'l Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*. (Çev. M. S. Aydın, A. Şener, M. R. Ayas). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Fahreddin er-Razi. (2018), *El işare fi Usuli'l-Kelam*. (Çev. U. M. Kılavuz- S. Çetin). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Gazali, (2016). *El-Münkız Mine'd-Dalal*, (Çev. Prof. Dr. A. Tek). Bursa: Emin Yayınları.

- Gazali, (trhsz). *Kimya-i Saadet*, (Çev. A. F. Meyan). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Gökberk, M. (2019). *Felsefeye Giriş*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Görkaş, İ. (2013). Farabi'nin insan tasavvuru. *Erzurum: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 50, 291-305. Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33706>.
- Güçlü, A., Uzun, E., Uzun, S. ve Yolsal, H.Ü. (2008). *Felsefe Sözlüğü*. (2. bs.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- İbn Bacce. (2019). *Kitabü'n-Nefs*.(Çev. B. Köroğlu), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- İbn Rüşd. (2017). *Felsefe-Din İlişkileri*, (Çev. S. Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 1985)
- İbn Sina. (2010). *Arifler ve Olağanüstü Hadiselerin Sırları*, (Çev. Fahreddin Razi; Ömer Türker). İstanbul: Hayy Kitap Yayınları.
- İbn Sina. (2005). *Kitabu'ş-Şifa Metafizik II*, (Çev. E. Demirli, Ö. Türker). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İbn Tufeyl. (2017). *Hayy Bin Yakzan*, (Çev. Y. Ö. Özburun, S. Özburun, Ş. Yalçın, O. Düz, D. Örs). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Karaağaç, O. (2019). *İbnü'l Arabi'nin Ahlak Anlayışı*, Dini Tetkikler Dergisi sayı 1.
- Kaya, M. Sudur. Erişim adresi <https://islamansiklopedisi.org.tr/sudur>.
- Kindi. (2002). *Felsefi Risaleler*, (Çev. M. Kaya). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Macid, F. (2020). *İslam Ahlak Teorileri*, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Oranlı, İ. (2014). Aristotelesçi Etik ve Akrasia Problemi. *Cogito Dergisi*, (78), 239-247.
- Durak, N. (2014). *Gazali'nin Erdem Anlayışı*, Isparta: Uluslararası Modern Çağ ve Gazzali Sempozyumu, Bidiriler Kitabı.
- Özturan, H. (2017). *Akl ve Ahlak Aristoteles ve Farabi'de Ahlakın Kaynağı*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Peters, E. F. (2004). *Antik Yunan Felsefesi Sözlüğü*. (Çev. H. Hünler). (1. bs.). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Platon, (2015), *Devlet*, (Çev. S. Eyüpoğlu, M. A. Cimcoz). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 2017)
- Ross, W. D. (2017). *Aristoteles*. (Çev. A. Arslan). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Tokat, L. (2006). Farabi Felsefesinde Mutluluğun Araştırılması. *Dergipark*, 6(2), 133-157. Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/52486>.
- Tuncer, M.(2006). *Aristo ve Farabi'de Mutluluk Düşüncesi*. Erişim adresi <https://studylibtr.com/doc/1635551/aristo-ve-farabi-de-mutluluk-duşüncesi>.
- Türer, C. (2017). *Ahlaktan Felsefeye Felsefeden Ahlaka*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tülücü, S. (2003). Farabi Bibliyografyasına İlaveler III. *Dergipark*. Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/31068>.
- Uslu, B.N. (2018). Farabi ve Aristoteles'de mutluluk ahlakı. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 469-480. Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/528270>.
- Kranz, W. (1984). *Antik Felsefe; Metinler ve Açıklamalar*.(Çev. S. Y. Baydur). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Weber, A. (1998). *Felsefe Tarihi*. (Çev. H. V. Eralp). İstanbul: Sosyal Yayınlar. (Orijinal yayın tarihi, 1938)